

Biuletyn Historii Sztuki
LXXXIII:2021, nr 3
ISSN 0006-3967
e-ISSN 2719-4612

RAFAŁ MAKAŁA

Gdańsk, Instytut Historii Sztuki UG
<https://orcid.org/0000-0001-8083-4766>

*Wczesnonowożytna rezydencja
jako „konstelacja” obiektów na przykładzie
Szczecina w przededniu wojny trzydziestoletniej*

*Early-modern Residence as a ‘Constellation’
of Facilities on the Example of Szczecin on the
Brink of the Thirty Years’ War*

Artykuł stanowi próbę ukazania heterogenicznego typu zespołu rezydencjonalnego, dominującego w Europie do połowy XVII w., na przykładzie rezydencji księcia pomorskiego Filipa II. Relacja Filipa Hainhofer z 1617 r. (spisana przy okazji dostarczania księciu zamówionego specjalnie kabinetu) jest podstawą do ustalenia sposobów funkcjonowania poszczególnych części zespołu i wyznaczonych ceremoniałem i życiem dworu relacji między nimi.

Słowa-klucze: rezydencje nowożytne, nowożytna architektura rezydencjonalna, Szczecin – zamek, Filip II, książę szczeciński (1573–1618), Philip Hainhofer (1578–1647)

On the example of the residence of Philip II, Duke of Pomerania, an attempt is made at presenting a heterogenous type of the residential complex dominating in Europe until the mid-17th century. The account of Philip Hainhofer from 1617, written on the occasion of delivering a special cabinet commissioned by the Duke, provides grounds for identifying the operations of complex's respective parts and their mutual relations defined by the ceremonial and court life.

Keywords: early-modern residences, early-modern residential architecture, Szczecin – castle, Philip II, Duke of Pomerania (1573–1618), Philip Hainhofer (1578–1647)

W drugiej połowie 1617 r. Filip Hainhofer z Augsburga spisał relację z podróży do Szczecina, w trakcie której dostarczył księciu pomorskiemu Filipowi II zamówiony kilka lat wcześniej słynny później Kabinet Pomorski¹ (il. 1). Niezwykle drobiazgowy, choć oczywiście także panegiryczny tekst Hainhofera jest od blisko dwóch stuleci wykorzystywany jako źródło do poznania kultury dworskiej początków XVII w. w północnej Europie². Hainhofer, jak wielu innych podróżników z tamtego okresu, opisywał mijane miasta, odwiedzane po drodze rezydencje i dwory, na których gościł. Jego relacja ma jednak szczególny charakter. Jest to bowiem tekst pisany przez człowieka nie tylko dobrze umocowanego w świecie europejskich elit, lecz przede wszystkim przez wybitnego znawcę sztuki i kolekcjonera, a w pewnym sensie także artystę. Dzięki temu jego uwagi na temat oglądanych dzieł sztuki, budowli i kolekcji, a także opisy funkcjonowania wizytowanych dworów są wyjątkowo cennym źródłem do historii sztuki początków XVII w.³ Hainhofer skupiał się z oczywistych względów na opisie sześciotygodniowego pobytu w kraju swojego zleceniodawcy, kreśląc z rozmachem idealizowany obraz funkcjonowania północnoeuropejskiego dworu i rezydencji książęcej w przededniu wojny trzydziestoletniej. Relacja ta ukazuje heterogeniczny model rezydencji, wywodzący się z tradycji średniowiecznej. Obejmował on zwykle oprócz właściwego zamku czy pałacu szereg obiektów i założeń ogrodowych oraz kompleksów leśnych położonych zarówno w jego bezpośrednim sąsiedztwie, jak i w pewnej,

¹ Kabinet, a także działalność inicjatorów jego powstania Filipa Hainhofera i księcia Filipa II były przedmiotem znakomitej monografii Barbary Mundt; zob. Barbara MUNDT, *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer für den gelehrten Herzog Philipp II von Pommern* (München: Hirmer, 2009); zob. też: *Wunderwelt. Der pommersche Kunstschränk*, red. Christoph EMMENDÖRFFER, Christoph TREPESCH (Berlin-München: Deutscher Kunstverlag, 2014); *Metafora świata. Filip II jako władca i kolekcjoner*, red. Renata ZDERO, Jolanta RYBKIEWICZ (Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 2015). Na temat Filipa II zob. Monika FRANKOWSKA-MAKAŁA, „Książę pomorski Filip II – uczonec, kolekcjoner, mecenas”, w: *Metafora świata*, s. 12–51 (tamże przegląd dalszej literatury).

² Philipp HAINHOFER, *Ausführliche Relation der Philippi Hainhofers Bürgers zu Augsburg und fürstlichen Pommerschen Raths von Haus aus vollbrächten Reise nach Stettin Pommern Anno 1617 vom 3. Aug. bis 8. November*, manuskrypt w Herzog-Anton-Ulrich-Bibliothek w Wolfenbüttel. Po raz pierwszy wydane drukiem: *Philipp Hainhofers Reise-Tagebuch enthaltend Schilderungen aus Franken, Sachsen, der Mark Brandenburg und Pommern im Jahr 1617*, ed. Friedrich Ludwig von MEDEM (Stettin: Hessenland, 1834=Baltische Studien, 2). Korzystam z polskiej edycji w tłumaczeniu i opracowaniu Krzysztofa Gołdy, ze wstępem Lucyny Turek-Kwiatkowskiej; zob. *Filipa Hainhofera dziennik podróży zawierający obrazki z Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i Pomorza w roku 1617* (Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2000=Źródła do Dziejów Pomorza Zachodniego, 9). Ponownie wydano go w 2020 r., z komentarzami i w skorygowanej wersji (choć np. kabinet nadal nazywany jest tam sepetem); zob. *Filipa Hainhofera dziennik podróży zawierający obrazki z Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i Pomorza w roku 1617*, ed. Radosław SKRYCKI (Szczecin: Uniwersytet Szczeciński 2020).

³ Systematycznie prowadzone przez Hainhofera zapiski z w jego licznych podróży są bezcennym źródłem do badań nad sztuką i kulturą dworską Europy I. połowy XVII w.; zob. Michael WENZEL, *Philipp Hainhofer. Handeln mit Kunst und Politik* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2020). Działalność Hainhofera jest przedmiotem wieloletniego projektu realizowanego w Herzog-Anton-Ulrich-Bibliothek w Wolfenbüttel, którym kieruje Michael Wenzel; w ramach tego projektu m.in. sukcesywnie publikowane są diariusze podróży Hainhofera; zob. <https://hainhofer.hab.de/> [dostęp 11 VIII 2021].

niekiedy dość dużej odległości, wymagającej kilkugodzinnej podróży⁴. W obrębie zespołu rezydencjonalnego funkcjonowały także obiekty w typie Lusthausu (fr. *maison de plaisance*, ang. *pleasure palace*), należące do dworu domy w mieście oraz obiekty tworzące infrastrukturę pomocniczą: arsenały, stajnie, wozownie czy spichrze. Również ogrody, tworzące często osobne założenia, oraz domeny myśliwskie i folwarki stanowiły ważne elementy takiego zespołu rezydencjonalnego⁵. Wszystkie te elementy tworzyły swego rodzaju „konstelację” elementów, w różnym stopniu związanych z codziennym życiem dworu. Jej ośrodek – *nucleus*, jak to określił Matthias Müller⁶ – stanowił główny obiekt, którym był zamek lub pałac. Zależności, funkcje i rangę poszczególnych elementów takiej konstelacji wyrażał oczywiście ceremonial, ale także praktyka codziennego życia dworu oraz upodobania władcy⁷.

Rezydencja szczecińska początków XVII w. miała jeszcze jedną typową dla tego okresu cechę – jej kształt był wynikiem „narastania” tak samego zamku, jak i innych obiektów oraz założeń w trakcie jej funkcjonowania (przede wszystkim w XVI i początkach wieku XVII). Czyni to ją modelowym wręcz przykładem przedbarokowego zespołu rezydencjonalnego, mimo że większość obiektów została zniszczona już w XVII w. podczas wojny trzydziestoletniej i następujących po niej konfliktów szwedzko-brandenburskich. Tekst Hainhofera jest oczywiście tylko jednym ze źródeł pozwalających zrekonstruować konstelację obiektów służących dworowi książęcemu rezydującemu na stałe w Szczecinie⁸,

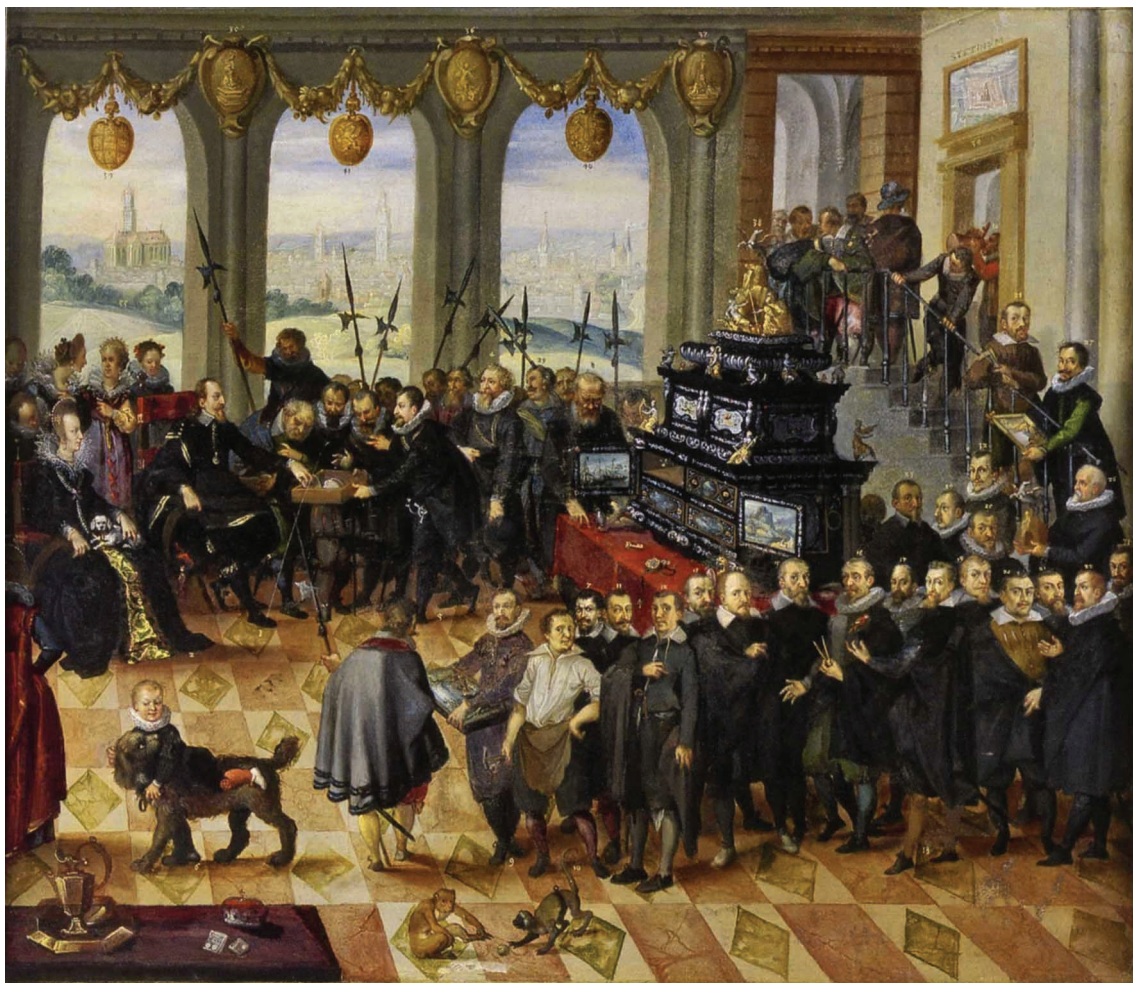
⁴ Teoretyczną podstawę stanowił ok. 1600 r. traktat Giorgia Vasariego (1598); zob. Joanna PUTKOWSKA, *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku* (Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016); polska edycja: *Miasto idealne kawalera Giorgio Vasariego obmyślane i narysowane w 1598 roku*, ed. Teresa ZARĘBSKA (Warszawa: PWN, 1962). Idealny zespół rezydencjonalny według Vasariego składał się co najmniej z trzech elementów: właściwego zamku lub pałacu w mieście, willi i ogrodu za jego murami jako miejsca wytchnienia oraz położonej dalej od miasta siedziby myśliwskiej wraz ze zwierzyńcem.

⁵ Problematyka rezydencji nowożytnych była ostatnio omawiana w polskiej literaturze naukowej; zob. *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie XV–XXI w. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej PRE w Zamku Królewskim w Warszawie, 9–11 kwietnia 2014*, red. Anna CZARNECKA, Przemysław DELES, Angela SOŁTYS (Warszawa: Arx Regia, 2016); zob. też: Matthias MÜLLER: *Das Schloss als Bild des Fürsten. Herrschaftliche Metaphorik in der Residenzarchitektur des Alten Reichs (1470–1618)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004); Stanisław MOSSAKOWSKI, *Pałac królewski na Wawelu jako dzieło renesansowe* (Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2015); Tomasz TORBUS, *Das Königsschloss in Krakau und die Residenzarchitektur unter den Jagiellonen in Polen und Litauen (1499–1548). Baugeschichte, Funktion, Rezeption* (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag 2014). Michał WARDZYŃSKI, „Rezydencje królewskie Wazów – europejskie inspiracje architektury i rzeźby”, w: *Świat polskich Wazów. Eseje*, red. Jacek ŻUKOWSKI, Zbigniew HUNDERT (Warszawa: Arx Regia, 2020), s. 257–273.

⁶ Matthias MÜLLER, „Die Burg als *nucleus* des Residenzschlosses”, w: *Von der Burg zur Residenz. Kolloquium des Wissenschaftlichen Beirats der Deutschen Burgenvereinigung, Trier 2007*, red. Joachim ZEUNE (Braubach: Dt. Burgenvereinigung, 2009), s. 119–128 (Veröffentlichungen der Deutschen Burgenvereinigung e. V. herausgegeben vom Europäischen Burgeninstitut, 11)

⁷ Omówienie tego modelu funkcjonowania rezydencji na przykładzie Warszawy czasów ostatnich Jagiellonów i Wazów; zob. PUTKOWSKA *Warszawskie rezydencje*, s. 8–38.

⁸ Źródłem wiedzy na ten temat są same zachowane budowle, przekazy ikonograficzne i archiwalia oraz publikacje kilku pokoleń badaczy, począwszy od dzieła Kuglera; zob. Franz KUGLER, *Pommersche Kunstgeschichte, nach den erhaltenen Monumenten dargestellt* (Stettin: Gesellschaft für Pommersche Geschichte, 1840=Baltische Studien, 8.1). Na temat architektury zamku w okresie nowożytnym zob. m.in.: Krystyna KROMAN, „Dzieje architektury zamku od schyłku średniowiecza po czasy współczesne”, w: *Zamek książęcy w Szczecinie*, red. Eugeniusz CNOTLIWY (Szczecin, Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 1992), s. 81–112; Zbigniew RADACKI, „Dalszy ciąg dyskusji o autorstwie rozbudowy zamku książęcego w Szczecinie w XVI w.”, w: *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria 2* (2004), s. 5–46; Eugeniusz CNOTLIWY, *Archeologia zamku książąt pomorskich w Szczecinie* (Szczecin: 2014); Rafał MAKALA, „Das Stettiner Schloss unter Johann Friedrich (1542–1600)”, w: *Unbekannte Wege. Die Residenzen der Pommernherzöge und der*

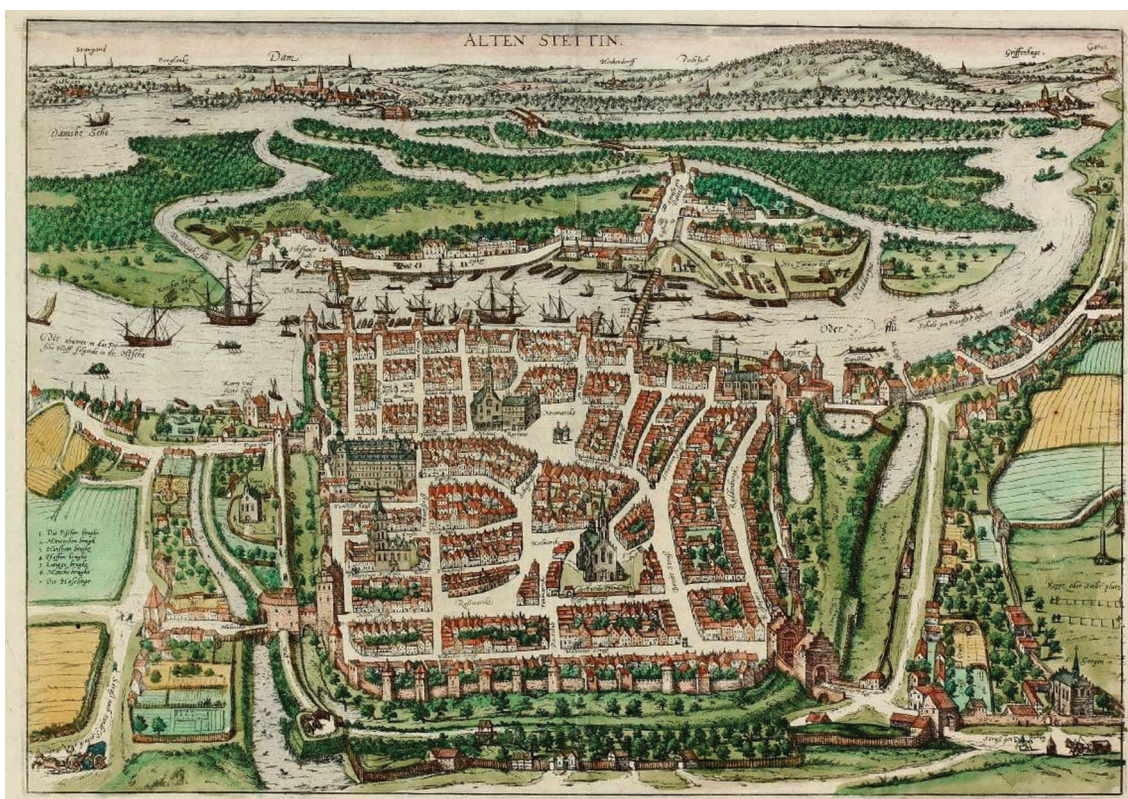

1. Anton Mozart, Przekazanie Kabinetu Pomorskiego księciu Filipowi II przez Filipa Hainhofera, 1615, Staatliche Museen zu Berlin. Fot. Muzeum

ma jednak zasadnicze znaczenie, jej autor bowiem nie tylko świadomie i wnikliwie opisuje architekturę rezydencji i jej wyposażenie, lecz także ukazuje powiązania między obiektami i sposób wykorzystywania ich w codziennym i odświętnym życiu dworu. Jego umiejętność obserwacji i zrozumienie struktur dworskich, a także znajomość sztuki sprawiają, że tekst, mimo panegirycznych intencji autora, ma charakter wyjątkowy. Świadomość znaczenia Hainhofera jako źródła informacji dla innych władców miała też – niezależnie od zainteresowań Filipa II – wpływ na program jego wizyty w Szczecinie, opracowany przez miejscowy dwór. Przyjęcia w stolicy kraju, wycieczki do podmiejskich posiadłości i objazd terenów po wschodniej stronie delty Odry miały niewątpliwie stworzyć w jego oczach obraz Pomorza jako kraju zasobnego i dobrze zarządzanego, zamieszkanego przez świątłych ludzi. W efekcie program jego pobytu na dworze Filipa II odpowiada w dużej mierze panegirycznym opisom znanym z tzw. Wielkiej Mapy Pomorza Eilharda Lubinusa⁹.

verwandten Dynastien als Kunstzentren und Stationen künstlerischen Migration zwischen Reformation und Dreißigjährigen Krieg, red. Rafał MAKALA (Schwerin: Thomas Helms Verlag 2018), s. 29–52 (tamże dalsza bibliografia); *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 1, red. Barbara IGIELSKA et al. (Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2020).

⁹ Zob. *Eilharda Lubinusa podróż przez Pomorze*, ed. Radosław SKRYCKI (Szczecin, Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2013). Pierwotnie mapa miała stanowić element publikacji z tekstem autorstwa radcy dworu Jürgena Valentina

2. Georg Braun i Frans Hogenberg, widok Szczecina z *Civitates Orbis Terrarum* (Köln 1588).

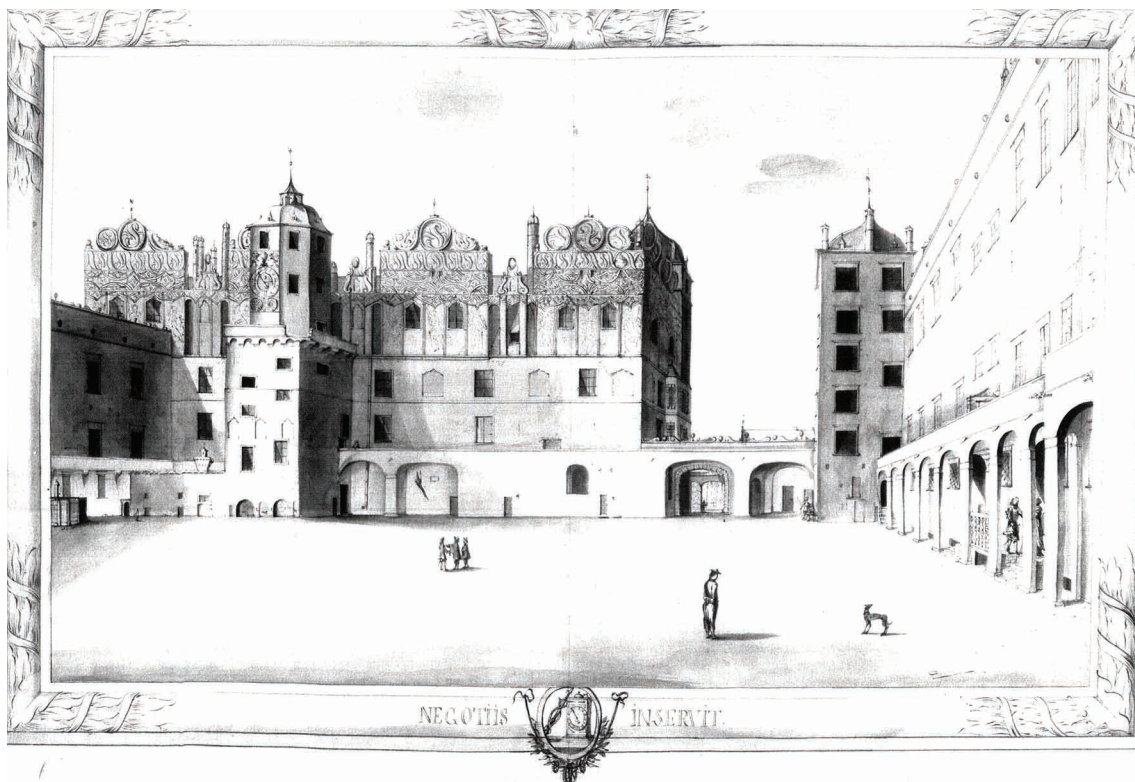
Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

W centrum przedstawienia widoczny zamek (z szarymi murami i niebieskimi dachami).

Nucleus opisanego przez Hainhofera zespołu rezydencjonalnego stanowił zamek w Szczecinie – stosunkowo nowe założenie, którego mozolne powstawanie od połowy XIV w. jest doskonałą ilustracją skomplikowanego procesu tworzenia rezydencji władców w potężnych, wolnych miastach (il. 2). W Szczecinie przedlokacyjnym istniał gród książęcy, jednak przyznając miastu w 1243 r. prawo magdeburskie Barnim I zobowiązał się go zburzyć, zachowując prawo posiadania dworu w mieście¹⁰. Dopiero sto lat później Barnimowi III udało się (nie bez pomocy cesarza Karola IV) wzniesić zaczątek rezydencji – kościół kolegiacki św. Ottona oraz niewielki budynek mieszkalny, tzw. Kamienny Dom. Próby rozbudowy podejmowane przez następnych książąt nie przyniosły większych efektów wobec stanowczego oporu miasta. Nowożytna rezydencja w Szczecinie zaczęła się

Winthera. Ostatecznie Lubinus sporządził tylko *Pomeraniae et rerum in ea memorabilium brevis descriptio*, stanowiące integralną część mapy. Panegiryczny charakter tego tekstu wpisuje się w tradycję wcześniejszych prac tego rodzaju, powstających w kręgu książąt pomorskich, autorstwa Bugenhagena z 1518 r.; zob. Johannes BUGHENHAGEN, *Pomerania*, ed. Otto HEINEMANN (Köln-Wien: Böhlau, 1986=Quellen und Darstellungen in Nachdrucken, 7; Quellen zur pommerischen Geschichte, 4); Kantzowa z lat 1535–1542; zob. Thomas KANTZOW, *Pomerania. Oder Ursprung, Altheit und Geschichte der Völcker und Lande Pomern, Caßuben, Wenden, Stettin, Rhügen. In vierzehn Büchern. Hgg. von Johann Gottfried Ludwig Kosegarten* (Greifswald: Ernst Mauritius, 1816–1817); czy von Klemptzena; zob. Nicolaus KLEMP-TZEN, *Vom Pommer-Lande und dessen Fürsten Geschlecht-Beschreibung in IV Büchern. Nach einer alten Handschrift herausgegeben* (Stralsund: Christian Lorenz Struck, 1771).

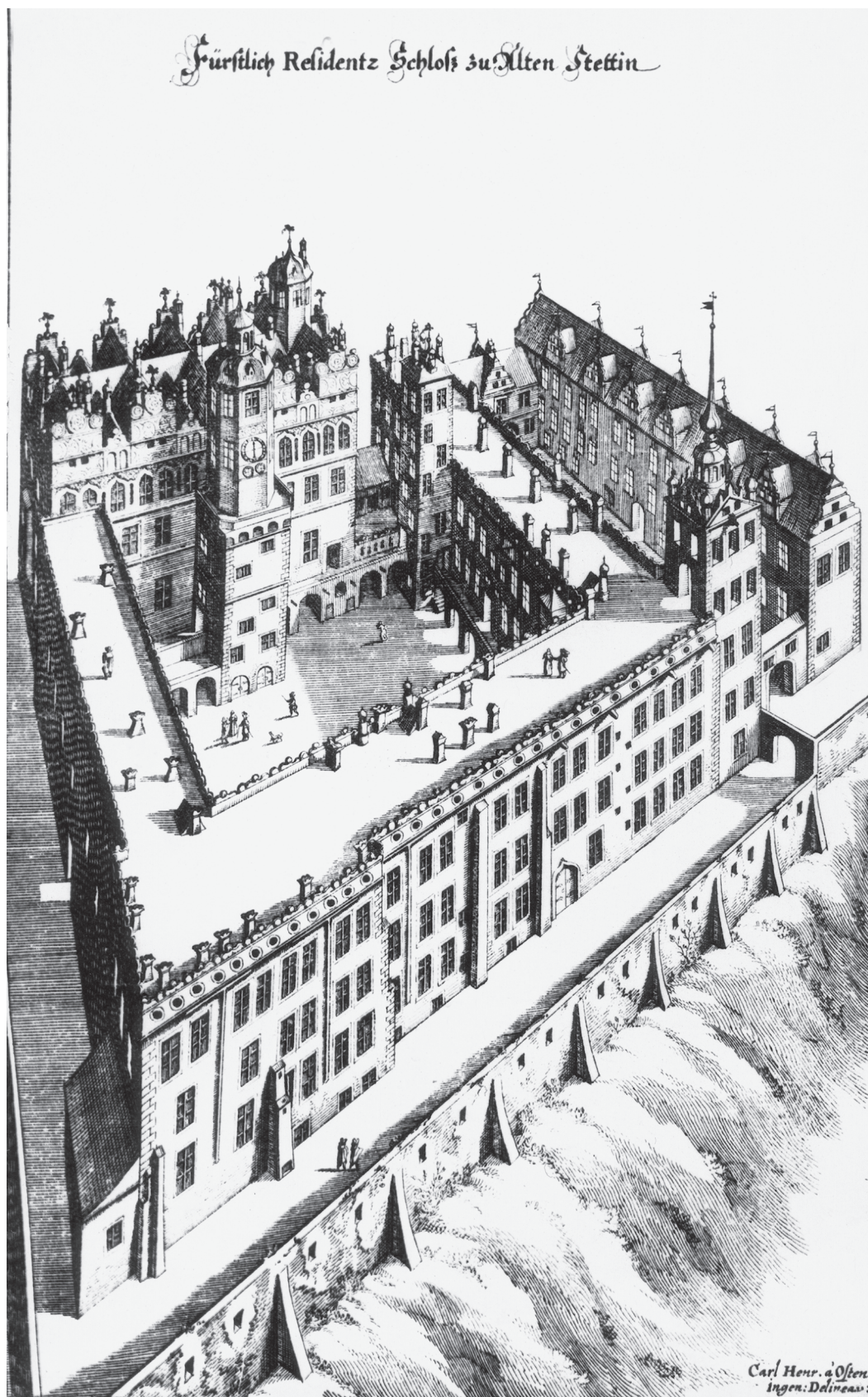
¹⁰ Lokalizacja grodu na obecnym wzgórzu zamkowym jest akceptowana przez większość badaczy; niewiele wiadomo o jego formie. Najnowsze podsumowanie wyników badań archeologicznych na wzgórzu zamkowym w Szczecinie zob. Marek DWORACZYK „Historia i wyniki badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie”, w: *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, s. 9–42.

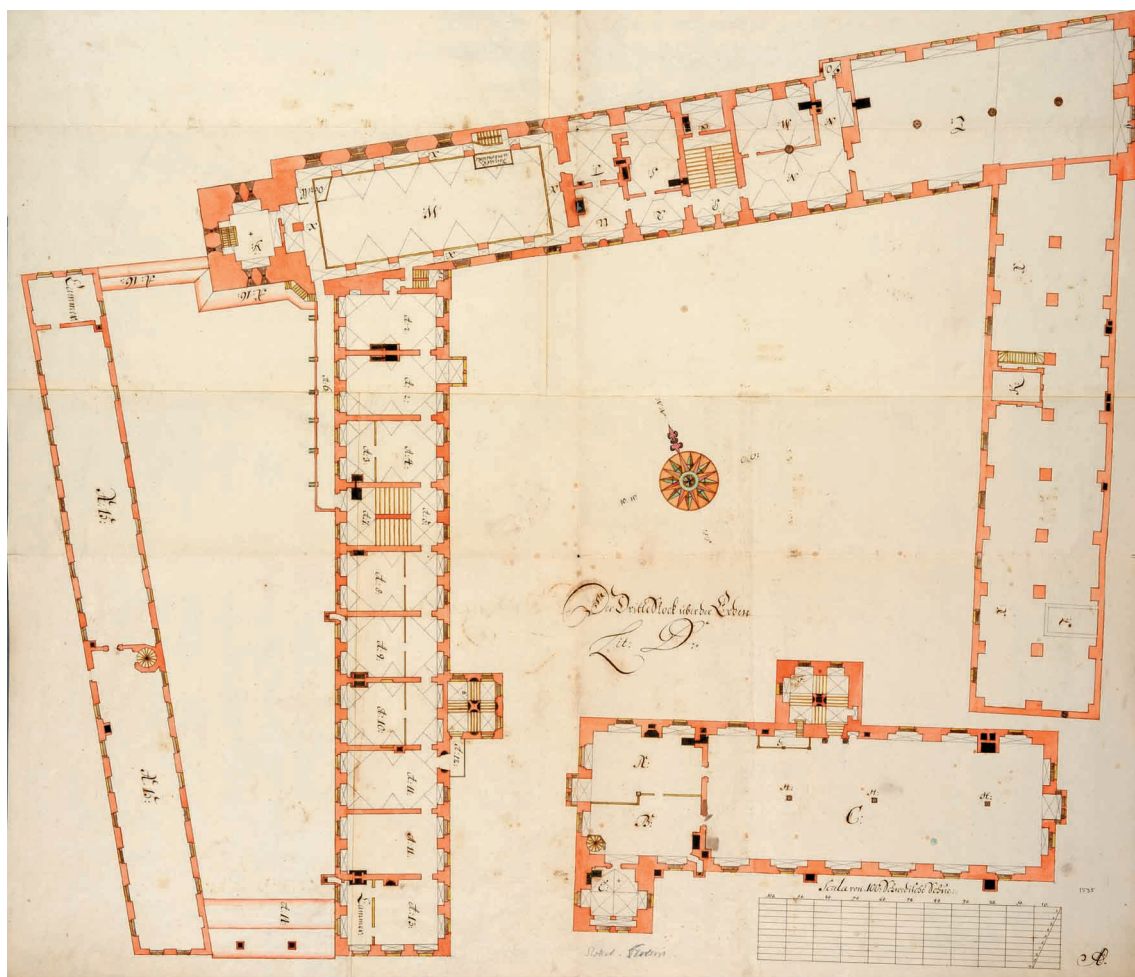
3. Johann Joachim Zeuner, Widok głównego dziedzińca zamku w Szczecinie w stronę skrzydła południowego, rysunek z cyklu *Emblematica arcis regiae Stettinensis delineatio*, 1673, *Skokloster slott*. Fot. Muzeum

4. Johann Joachim Zeuner, Widok głównego dziedzińca zamku w Szczecinie w stronę północy, rysunek z cyklu *Emblematica arcis regiae Stettinensis delineatio*, 1673, *Skokloster slott*. Fot. Muzeum

5. Widok zamku w Szczecinie według Topographia Germaniae Matthäusa Meriana i Carla H. von Osten (Dresden 1652). Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

6. Andreas Bretzel, rzut górnej kondygnacji zamku w Szczecinie, 1683,
Nationalmuseum Stockholm. Fot. Muzeum

Po prawej u dołu skrzydło południowe (Bogusława X i Barnima IX), u góry kościół zamkowy (z grubszymi murami), po lewej widoczna kunstkamera Filipa II.

kształtować w czasach rządów księcia Bogusława X (1478–1523), szczególnie w ich końcowym okresie, w związku z małżeństwem księcia z Anną, córką Kazimierza II Jagiellończyka (1492) i uzyskaniem przez Bogusława tytułu księcia Rzeszy (1521). Powstały wtedy obecne skrzydła południowe i wschodnie zamku, a teren założenia zamkowego udało się rozszerzyć księciu aż po dzisiejszą ulicę Kuśnierską (il. 3). Jego następca, Barnim IX (1523–1569), kontynuował dzieło ojca, m.in. przebudowując w połowie XVI w. południowe skrzydło zamku i wyposażając na nowo kościół zamkowy w związku z wprowadzeniem na Pomorzu reformacji. Zasadniczy przełom w rozwoju zamku nastąpił za czasów Jana Fryderyka (1569–1600). Zburzono wtedy gotycki kościół św. Ottona i Kamienny Dom, a na ich miejscu wzniesiono dwa kolejne skrzydła (zachodnie i północne), tworząc czworoboczny dziedziniec (il. 4). Ostatnim etapem rozwoju budowli było wzniesienie za czasów Filipa II i jego następcy Franciszka (w latach 1616–1619) kolejnego skrzydła, mieszczącego kunstkamerę¹¹ (il. 5).

¹¹ Na temat datowania budowy zob. Rafał MAKALA, „Das Residenzschloss der Herzöge von Pommern in Stettin im 16. und 17. Jahrhundert”, w: *Schlösser und Herrenhäuser der Ostseeregion*, red. Kilian HECK, Sabien BOCK, Jana OLSCHESKI (Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2017), s. 257–282.

7. August Ludwig Most, Widok wnętrza kościoła zamkowego w Szczecinie, ok. 1850.
Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

W przededniu wybuchu wojny trzydziestoletniej zamek w Szczecinie prezentował się jako stosunkowo obszerne założenie z głównym czworobocznym dziedzińcem na planie zbliżonym do kwadratu i z drugim, od zachodu, w kształcie wydłużonego prostokąta (il. 6). Główny dziedziniec, będący miejscem wielkich ceremonii dworskich wymagających zgromadzenia dużej liczby osób, stanowił także przestrzeń komunikacyjną między poszczególnymi skrzydłami. Najstarsze, południowe skrzydło z dwiema wieżami (od strony dziedzińca, w połowie elewacji oraz przy południowo-zachodnim narożniku) górowało nad pozostałymi dzięki wysokiemu dwuspadowemu dachowi z rozbudowanym maswerkowo dekorowanymi lukarnami. Blendy górnej kondygnacji i lukarn ozdobione

8. Johann Joachim Zeuner, *Boczny dziedziniec (tzw. Dziedziniec Żurawi) zamku w Szczecinie*, rysunek z cyklu *Emblematica arcis regiae Stettinensis delineatio*, 1673,

Muzeum-Zamek Skokloster slott. Fot. Muzeum

Widoczny ganek przy apartamencie księcia (po prawej, w głębi) oraz łącznik prowadzący do kunstkamery (na zamknięciu dziedzińca).

były kolosalnymi figurami malowanymi lub sgraffitowymi. Z jego dekoracyjnością kontrastowały pozostałe skrzydła z gładkimi, niemal całkowicie pozbawionymi ozdób elewacjami i płaskimi dachami z niską attyką, będącą rozwiązaniem w północnych Niemczech w zasadzie niespotykanym. Na dachu zbudowano kładkę umożliwiającą spacer, dostępną ze schodów umieszczonych w wieży kościoła zamkowego i wieży z klatką schodową zachodniego skrzydła¹². Skrzydło południowe (Bogusława X i Barnima IX) mieściło na każdej kondygnacji wielką dwunawową salę oraz obszerny trójizbowy apartament. Służące celom recepcyjnym sale były za czasów Filipa II wykorzystywane także jako przestrzeń ekspozycji części jego kolekcji¹³, apartamenty zaś służyły innym niż panujący w Szczecinie książę członkom dynastii oraz szczególnie ważnym gościom. Wschodnie skrzydło z dwunawową salą na najwyższym piętrze (i zapewne podobnie rozwiązany pozostałymi kondygnacjami) mieściło przede wszystkim urzędy dworskie i refektarz (remter) dworu. W zachodnim skrzydle znalazły się apartamenty mieszkalne rodziny książęcej i ważniejszych dworzan, w północnym reprezentacyjny apartament księcia i kościół zamkowy (il. 7). Ten ostatni, stanowiący integralną część skrzydła, wyróżniający się tylko innym rytmem okien, był jednym z najwcześniejszych protestanckich obiektów kultowych wzniesionych całkowicie w formach renesansowych. Hainhofer zauważał, że „Kościół ten jest dość duży, wkoło ma trzy arkady czy też ganki sklepione, jeden nad drugim, w najniższym

¹² Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 33.

¹³ W sali na parterze umieszczone był m.in. wyroby ze szkła wykonane w założonych przez księcia warsztatach, w tym model *castrum doloris* cesarza Rudolfa I; zob. Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 58.

9. Ujeżdżalnia książęca przy zamku w Szczecinie, 1626 (?), stan z ok. 1900 r.
Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

sługi i mieszczenie stoją, w środkowym książęta, radcy, junkrzy i paziowie, w najwyższym zaś księżne, dwórki i dziewczęta służebne”¹⁴.

Wnętrze kościoła było więc dostępne mieszkańcom miasta, stanowiąc przestrzeń publiczną, co wiązało się tyleż z jego kultowym, co kommemoratywnym charakterem – upamiętnieniem dynastii. W krypcie pod kościołem chowano bowiem niemal wszystkich członów rodu od czasów Jana Fryderyka, przeniesiono tam także zabrane ze zburzonej kolegiaty św. Ottona szczątki poprzednich władców. Na ścianach umieszczono epitafia w formie kompozycji ze zbroi i sztandarów zmarłych książąt, ich portrety na marach, jak również epitafium Bogusława X ufundowane przez Barnima IX (również przeniesione z kolegiaty). W kościele zamkowym znalazły się też inne pamiątki historii Pomorza, m.in. kamień, na którym miał stać św. Otto z Bambergu chrzcząc Pomorzan¹⁵.

Wybudowana przez Filipa II kunstkamera o podobnie jak skrzydła wzniesione przez Jana Fryderyka powściągliwych dekoracjach elewacji nakryta została dwuspadowym dachem z zdobnymi szczytami i lukarnami (il. 6, 8). Jej program funkcjonalny został opisany przez Hainhofera (choć nie ma pewności, czy go całkowicie zrealizowano przed wybuchem wojny trzydziestoletniej). Na parterze miały znaleźć się militaria oraz stajnia, pierwsze piętro przeznaczone było na właściwą kunstkamerę i studio (z antykamerą) księcia, zaś najwyższa kondygnacja miała pomieścić bibliotekę i kolejny gabinet¹⁶. Między apartamentem księcia a kunstkamerą wybudowano ganek pozwalający bezpośrednio dotrzeć do studio. Ganek ten był także wykorzystywany przez Filipa II jako swoista łoża do oglądania pokazów na dziedzińcu, o czym Hainhofer także pisze w swojej relacji: „[...] pan mój do siebie na ganek przy nowym budynku mnie wezwał i konie swe najprzedniejsze, ślicznymi kolorowymi derkami okryte, (które, w herby pomorskie wyszywane, bardzo paradnie wyglądają) na dziedziniec wyprowadzać kazał, które to konie, różnej maści, wszystkie ze stadniny mego pana pochodzą i rumakami są nader mocnymi [...]”¹⁷. Stajnia zajmująca część dolnej kondygnacji nowego skrzydła była więc elementem programu kunstkamery, podobnie jak to miało miejsce w najśłynniejszym tego rodzaju założeniu – kunstkamerze Ferdynanda II w zamku Ambras koło Innsbrucku¹⁸ – trzymane w niej konie były prezentowane jako wyjątkowo cenne okazy i prezentowane szczególnym gościom. Swego rodzaju *naturalia* korespondujące z programem kunstkamery stanowiły też oswojone zwierzęta trzymane na dziedzińcu: łoś, jelen i dzik z lochą¹⁹.

Zamek w Szczecinie służył zatem na początku XVII w. przede wszystkim celom reprezentacyjnym, mieszkalnym i administracyjnym. Niemal nie zauważa się w nim obiektów czy wnętrz służących funkcjom pomocniczym: pomieszczeń dla służby, spichlerzy, wozowni czy stajni. Piwnice pod wschodnim i południowym skrzydłem mieściły magazyny

¹⁴ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 32–33. W cytacie zostały poprawione dwa słowa. „Räthe”, przetłumaczone zostało jako „rajcy”, tymczasem z kontekstu wynika, że mieszczenie nie mieli wstępu na ten poziom empor – chodzi zatem o radców dworu. Ulokowanie radców – będących wysokimi urzędnikami dworu i państwa – obok książąt i szlachty (rycerze i paziowie) służyło odzwierciedleniu ich wysokiego statusu.

¹⁵ Św. Otto z Bambergu prowadził na zlecenie Bolesława Krzywoustego na Pomorzu (będącym wtedy polskim lennem) uwieńczoną sukcesem misję chrystianizacyjną, dlatego otaczano go tu szczególną czcią również po wprowadzeniu reformacji; zob. *Biskup Otton z Bambergu i jego świat*, red. Marian RĘBKOWSKI, Stanisław ROSIK (Wrocław: Chronicon, 2018).

¹⁶ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 127. Na temat Kunstkamery Filipa II zob. MUNDT, *Der pommersche Kunstschränk*, s. 126–130.

¹⁷ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 47.

¹⁸ Na temat Kunstkamery Ferdynanda II zob. *Ferdinand II. 450 Jahre Tiroler Landesfürst*, red. Sabine HAAG, Veronika SANDBICHLER (Innsbruck: Haymon Verlag, 2017).

¹⁹ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 56. Oczywiście można to postrzegać także jako symboliczny zwierzyniec.

i kuchni, a w piwnicy zachodniego skrzydła znajdowała się opisywana przez Hainhofera stajnia. Mogła ona jednak pomieścić nie więcej niż trzydzieści koni, zaś na parterze kunstkamery było miejsce najwyżej dla kilkunastu rumaków. Tymczasem wiadomo, że tylko na krótką wyprawę w czasie wizyty Hainhofera Filip II zabrał ponad dwieście wierzchowców i koni pociagowych²⁰. Sytuacja ta wynikała w dużej mierze z zaszłości historycznych. Wtórnie „wbudowany” w miasto zamek, rozszerzany stopniowo dzięki przejmowaniu gruntów miejskich, pozostał budowlą ciasno otoczoną zabudową. Tereny wokół niego nie należały do władcy, lecz do miasta (mury, fosy, ulice) i jego obywateli (kamienice, składy, warsztaty). W efekcie książęta nie dysponowali w najbliższym sąsiedztwie zamku przestrzenią, na której mogłyby swobodnie powstawać i rozwijać się obiekty pomocnicze umożliwiające funkcjonowanie rezydencji (il. 9).

Problemowi temu starano się zaradzić na dwa sposoby. Jednym z nich było przejmowanie budynków i parceli leżących blisko zamku. W ten sposób powstał zespół stajni z ujeżdżalnią, położony na zachód od zamku i oddzielony od niego niewielką ulicą Rycerską (Kleine Ritterstrasse)²¹, tworzony już od pierwszej połowy XVI w. Filip II planował wybudowanie na tym terenie domów dla marszałka dworu i koniuszego, a także połączenie zespołu stajni gankiem z kunstkamerą, co jednak najprawdopodobniej nie doszło do skutku. Z całego zespołu do dziś zachowała się jedynie ujeżdżalnia, wtórnie ozdobiona elementami kamieniarki, najprawdopodobniej przeniesionymi z zamku²². Innym sposobem radzenia sobie z potrzebami rozwoju rezydencji było pozyskiwanie w różnych częściach miasta już istniejących budynków przeznaczonych na cele mieszkalne i gospodarcze (il. 10). Kluczowym momentem w tworzeniu tej struktury była postępująca od 1521 r. sekularyzacja dóbr kościelnych²³, w wyniku której książęta przejęli m.in. majątki klasztorów. Domy opatów w Szczecinie również stały się własnością książąt i były wykorzystywane zwykle jako miejskie siedziby członków dynastii. Należał do nich m.in. dawny dom opatów augustiańskiego klasztoru w Jasienicy (na północ od Szczecina). Zachował się projekt jego przebudowany na okazały pałac miejski autorstwa Wilhelma Zachariasza, budowniczego wznoszącego dla Jana Fryderyka zamek w Szczecinie²⁴. Z kolei obszerna kamienica przy ulicy Wielkiej Odrzańskiej (Große Oderstrasse) służyła

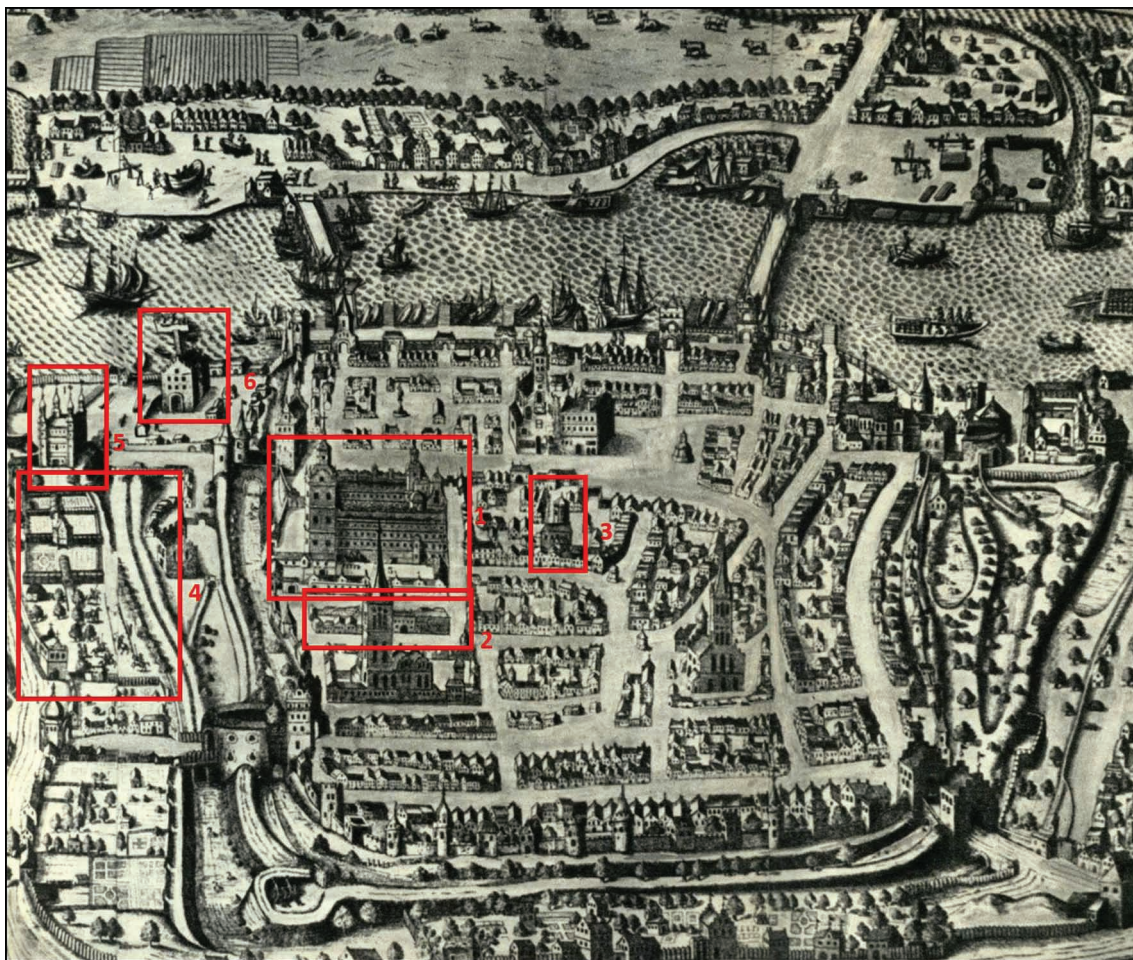
²⁰ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 94–95.

²¹ Ostateczna nazwa tej uliczki została ustalona dopiero u schyłku XVIII w. Na początku XVII w. nazywano ją „obok książęcego domu” (Beim Fürstliche Hause) czy „przejście koło zamku” (im Gange beim Schlosse); zob. Jan IWAŃCZUK, „Ulica Rycerska”, w: *Encyklopedia Pomorza Zachodniego – pomeranica.pl*, http://pomeranica.pl/wiki/Ulica_Rycerska [dostęp 4 VIII 2021].

²² Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 127; Budowa ujeżdżalni datowana jest zwykle za Lemckem na 1626 r. ze względu na inskrypcję, która pierwotnie znajdowała się nad portalem; zob. Hugo LEMCKE, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, t. 14, cz. 1: *Das Königliche Schloss in Stettin* (Stettin: Kommissionsverlag von Leon Saunier, 1909), s. 62 (Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern, 2.2). Jednak budynek stojący na tym miejscu (wraz innymi należącymi do zsekularyzowanego majątku kolegiaty Mariackiej) pozyskał już 1541 r. książę Barnim IX i po zburzeniu go wznosił na tym miejscu stajnię; zob. Jan IWAŃCZUK, „Stajnia zamkowa”, w: *Encyklopedia Pomorza Zachodniego – pomeranica.pl*, http://pomeranica.pl/wiki/Stajnia_Zamkowa [dostęp 12 VIII 2021].

²³ Jako datę wprowadzenia reformacji podaje się zwykle rok 1534, w związku z odnośnymi uchwałami sejmiku pomorskiego w Trzebiatowie nad Regą. Idee reformacji szerzyły się jednak w Księstwie Pomorskim od pierwszych lat po wystąpieniu Lutera, w czym niemałą zasługę miał jeden z dwóch najważniejszych współpracowników reformatora – wywodzący się z pomorskiej rodziny Jan Bugenhagen. Początek procesu sekularyzacji dóbr klasztornych wyznacza przekazanie księciu Bogusławowi X klasztoru premonstratensów w Białobokach (Belbuck) koło Trzebiatowa, opuszczonego przez mnichów w 1521 r.; zob. Marcin WISŁOCKI, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684* (Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie 2005), s. 22.

²⁴ MAKALA, *Das Stettiner Schloss*, s. 48.

10. Heinrich Kothe, Panorama Szczecina od zachodu, 1624 (fragment).

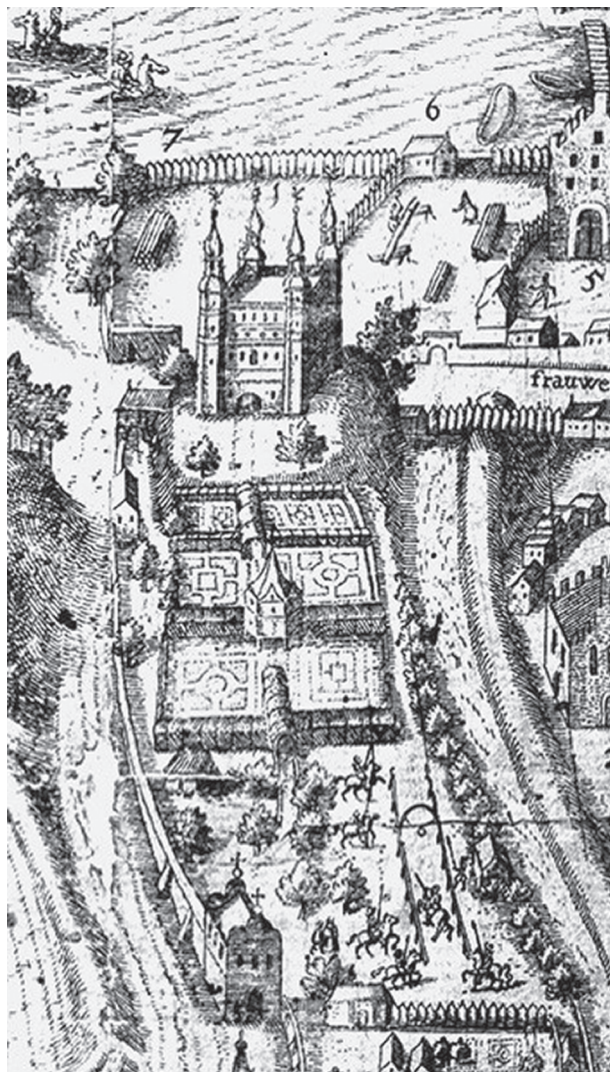
Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

Zaznaczono elementy zespołu rezydencjonalnego: 1. zamek; 2. zespół stajni i nowa ujeżdżalnia; 3. dawny pałac Loitzów; 4. ogród książęcy ze starą ujeżdżalnią; 5. Lusthaus; 6. arsenał i magazyny w dawnym klasztorze cysterek

do 1635 r. jako rezydencja miejska Zofii Saskiej, wdowy po księciu Franciszku (panującym w latach 1618–1620)²⁵. Innym reprezentacyjnym obiektem należącym do książąt był pałac miejski bankierskiej rodziny Loitzów, przejęty przez Jana Fryderyka po ich bankructwie, wykorzystywany jako siedziba urzędów dworskich i zapewne również jako apartamenty gościnne. Otaczające go obszerne zabudowania gospodarcze (spichrze, magazyny i stajnie) wykorzystywano na potrzeby dworu²⁶.

²⁵ O majątku i spuściźnie po Zofii Saskiej zob. Ute ESSEGERN, „Keine Totenruhe für Sophia von Sachsen in Stettin. Pommern, Sachsen und Schweden im Streit um das Erbe”, *Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 44, nr 2 (2006), s. 18–25.

²⁶ Pałac miejski Loitzów nie był przedmiotem dogłębnej analizy historycznoartystycznej. Na temat historii i znaczenia rodziny oraz ich głównej siedziby zob. Heide Lore BÖCKLER, „Das Handelshaus Loitz. Urteil der Zeitgenossen – Stand der Forschung – Ergänzungen”, *Hansische Studien* 9 (1998), s. 203–218; Johannes PAPRITZ, *Das Stettiner Handelshaus der Loitz im Boisalzhandel des Odergebietes unter besonderer Berücksichtigung seiner Beziehungen zum brandenburgischen Kurhause* (Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, 1932). Badaniem nad znaczeniem Loitzów zajmowała się w ramach projektu „GeldKunstNetz” Aleksandra Lipińska na uniwersytecie w Monachium; zob. GeldKunstNetz. Rechnungsbücher der Stettin-Danziger Kaufmannbankiersfamilie Loitz. Kommentierte Online-Edition und Netzwerkanalyse, <https://www.geldkunstnetz.gwi.uni-muenchen.de/index.php/author/lipinska/> [dostęp 12 VIII 2021].

11. *Heinrich Kothe, Panorama Szczecina od zachodu, 1624 (fragment). Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie*
Widoczny ogród książęcy, stara ujeżdżalnia i Lusthaus Filipa II

W ramach sekularyzacji majątków klasztornych książęta przejęli także dawny klasztor cysterek za Bramą Panieńską. Położenie tego obiektu – tuż obok rzeki, będącej ważną arterią komunikacyjną za murami (a więc poza obszarem jurysdykcji miejskiej), a zarazem w pobliżu zamku – czyniło go idealnym miejscem na zaplecze gospodarcze rezydencji. Po sekularyzacji (1538) umieszczono w nim kolejne stajnie oraz obory i skład paszy. Kościół klasztorny – jednonawową wysoką budowlę gotycką, z wyodrębnionym wielobocznie zamkniętym prezbiterium – przekształcono w spichlerz i zbrojownię, dzieląc wnętrze na pięć kondygnacji²⁷.

²⁷ Zabudowania klasztoru rozebrano w ostatniej ćwierci XVII w., w trakcie rozbudowy umocnień, stąd niewiele o nich wiadomo; kościół do 1713 r. był użytkowany przez wojska szwedzkie, a następnie pruskie jako arsenał; został zburzony dopiero w 1904 r.; zob. Michael LISSOK, „Die Rettung der St. Johanniskirche und der Abbruch der ehemaligen Kirche des Zisterzienserinnen-Klosters in Stettin. Zwei eklatante Beispiele für die Möglichkeiten und Grenzen staatlicher Denkmalpflege um 1900”, w: *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800–1945. Materiały Seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 16–17 październik 1998*, red. Maria GLIŃSKA et al. (Szczecin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1999); Kazimiera KALITA-SKWIRZYŃSKA, „Niezachowane kościoły Szczecina”, w: *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia – Kultura – Sztuka*, red. Edward WŁODARCZYK (Szczecin: Wydawnictwo 13 Muz, 1995), s. 138–139; Jan IWAŃCZUK, Jan SKOLIMOWSKI, „Kościół św. Katarzyny (pocysterski)”, w: *Encyklopedia Pomorza Zachodniego – pomeranica.pl*, [http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_%C5%9Bw._Katarzyny_\(pocysterski\)](http://encyklopedia.szczecin.pl/wiki/Ko%C5%9Bci%C3%B3%C5%82_%C5%9Bw._Katarzyny_(pocysterski)), [dostęp 3 VIII 2021].

12. Heinrich Kothe,
Panorama Szczecina
od zachodu, 1624
(fragment).
Fot. Muzeum
Narodowe
w Szczecinie
Widoczny zamek
Oderburg
i zwierzyńiec

Poza murami miejskimi znajdował się także ogród książęcy, na północ od zamku, obok pozostającego pod książęcym patronatem kościoła św. Piotra i Pawła (il. 11). Dzięki takiej lokalizacji założenie to było widoczne z okien reprezentacyjnego apartamentu księcia w północnym skrzydle zamku²⁸. Ogród powstał zapewne między 1588 a 1590 r., nie jest bowiem widoczny na panoramie miasta w czwartym tomie *Civitates orbis terrarum* Georga Brauna i Fransa Hogenberga z 1588 r. (choć oczywiście możliwe jest, że powstał wcześniej, a do publikacji wykorzystano starszy rysunek). W relacji z wizyty w Szczecinie w 1590 r. Johann D. Wunderer pisze już o wielkim ogrodzie i stojącym w nim domu²⁹. Założenie to uległo likwidacji już w czasie wojny trzydziestoletniej, a jego kształt znany jest jedynie z widoków miasta: kolejnej edycji dzieła Brauna i Hogenberga (1594) oraz grafiki Petrusa Rollosa I według rysunku Heinricha Kothe (1525), jak również z krótkich opisów Wunderera i Hainhofera³⁰. Ogród miał kształt prostokąta podzielonego na cztery kwatery, z wielobocznym pawilonem pośrodku. Aleje prowadzące do pawilonu

²⁸ Filipa Hainhofera dziennik podróży, s. 34.

²⁹ Martin WEHRMANN, „Reise durch Pommern 1590”, *Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde* 36, nr 11 (1922), s. 44–45.

³⁰ Na temat wspomnianych widoków Szczecina zob. Ewa GWIAZDOWSKA, *Widoki Szczecina. Źródła ikonograficzne do dziejów miasta od XVI w. do 1945 r.* (Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2001), s. 76–91.

miały formę długich, obszernych bindaży (Hainhofer wspomina, że przejeżdżały pod nimi karety); częścią założenia też był sad i warzywnik³¹. Na zachód od ogrodu rozciągał się teren maneżu z ujeżdżalnią (Reistchule), służący nie tylko ćwiczeniom hippicznym, lecz także turniejom i innym uroczystościom dworskim (w 1612 r. Filip II urządził tam uroczystość z okazji objęcia tronu przez cesarza Macieja I Habsburga)³². Maneż jest już na pierwszym ze wspomnianych widoków z książki Brauna i Hogenberga, z 1588 r. i również został opisany przez Hainhofera³³.

Po wschodniej stronie ogrodu książęcego, na skraju skarpy opadającej stromo w stronę rzeki, wybudowano w latach 1612–1617 dla Filipa II tzw. Lusthaus³⁴, „który to w ogrodzie na wzgórku stoi, i z wież czterech z wykuszami szeroki i piękny widok roztacza. W trzech z nich stoły dla dwórek i dworzan stoją, a w czwartej schody się znajdują. Ponad salą i oknami, jak w willi stuttgartzkiej, ganki dla trębaczy i muzykantów się ciągną. Na powale sali historie pomorskie i alegorie mają być wymalowane, na ścianach zaś wokoło portrety książąt lub radców i urzędników zawisną, w ramy oprawione. Nad salą jest altana, a pod salą loggia”³⁵. Był to zatem obiekt przypominający zarówno ideowym, jak i funkcjonalnym programem wspomniany przez Hainhofera Nowy Lusthaus w Stuttgarcie (Georg Beer, 1584–1593) czy tzw. Stary Belweder w Dreźnie, budowany od 1589 r. według projektu Giovanniego Marii Nosseniego, ale w czasach Filipa II nadal nieukończony³⁶. Położenie na skarpie nad rzeką, nadające Lusthausowi charakter belwederu, również zbliża go do drezdeńskiej budowli usytuowanej na wałach obronnych nad Łabą. Opisany przez Hainhofera program ikonograficzny pozwala postrzegać Lusthaus Filipa II jako obiekt służący – obok biesiad i rozrywek dworskich – gloryfikacji dynastii i rządzonego przez nią kraju. Podobny charakter miał program ideowy wspomnianej tu wcześniej tzw. Wielkiej Mapy Pomorza Eilharda Lubinusa.

Omówione powyżej obiekty stanowiły bliskie zaplecze zamku, funkcjonujące jako jego uzupełnienie już to w związku z potrzebami użytkowymi, już to ceremonialnymi i reprezentacyjnymi. Ich dopełnienie stanowił szereg innych budowli i założeń ogrodowych, osiagalnych w ramach stosunkowo krótkiej przejażdżki (konno, karetą lub łodzią, stanowiącą w delcie Odry równie ważny środek transportu). Najważniejszą budowlą w tej grupie był zamek Oderburg (wtórnie nazwany po polsku Zamkiem Odrzańskim), położony w Grabowie, nieco ponad kilometr na północ od Szczecina (il. 12). Powstał on w latach 50. XVI w. w wyniku przebudowy średniowiecznego klasztoru kartuzów, przejętego przez

³¹ *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 56, 58. Trudno oczywiście rekonstruować układ ogrodu i jego rozmiary na podstawie niewielkich fragmentów panoram Hogenberga i Kothego, jednak opinia Hainhofera – znającego przecież ogrody w Monachium, Stuttgarcie czy Heidelbergu – każe sądzić, że założenie było dość obszerne.

³² Daniel CRAMER, *Das grosse pommrische Kirchen-Chronicon D. Danieli Crameri, das ist Beschreibung und ausführlicher Bericht was sich fürnemblich in Religions-Sachen von Enderung der Heydenschaft her, im Land zu Pomren, vnd zugehörigem Fürstenthumb Rügen, auch Graff- vnd Herrschafften, bey noch wehrendem Christenthumb, vnd dabey verlauffener Evangelischer Reformation biß auff kegenwertige Zeit, begeben vnd zugetragen hat [...]* (Alten Stettin: Nikolaus Barthold, 1628), s. 181.

³³ *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 34.

³⁴ Zniszczony w czasie wojny trzydziestoletniej i znany wyłącznie z trzech panoram miasta oraz opisu Hainhofera; zob. GWIAZDOWSKA, *Widoki Szczecina*, s. 87–88.

³⁵ *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 56–57.

³⁶ Nikolai ZIEGLER, *Zwischen Form und Konstruktion. Das Neue Lusthaus zu Stuttgart* (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2016); Eberhard FRITZ, „Monument der Herrschaftssicherung. Dynastische Propaganda am Stuttgarter Lusthaus”, w: *„Eine der edelsten Schöpfungen deutscher Renaissance”. Das Neue Lusthaus zu Stuttgart*, red. Nikolai ZIEGLER (Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 2016), s. 22–31; Manfred ZUMPE, *Die Brühlsche Terrasse in Dresden* (Berlin: Verlag für Bauwesen, 1991), s. 37–45.

księcia Barnima IX w ramach sekularyzacji dóbr klasztornych³⁷. W pierwotnym zamyśle miał być zapewne podmiejską „willą” ze zwierzyńcem, służącą odpoczynkowi i rozrywce jako uzupełnienie zamku miejskiego, na co wskazują m.in. wspomniane przez Hainhofera trofea myśliwskie³⁸. U schyłku życia Barnima IX, w związku z jego sytuacją dynastyczną, Oderburg stał się jednak całoroczną siedzibą książęcą. Książę nie miał bowiem męskiego potomka i następcą został ostatecznie na mocy układu w Jasienicy (1569) jego stryjeczny wnuk, Jan Fryderyk, któremu Barnim oddał zamek w mieście, wycofując się do Oderburga³⁹. Niestety, podobnie jak Lusthaus i ogród książęcy, Zamek Odrzański został zniszczony już w XVII w. i znany jest głównie z dość sumarycznych przedstawień na wspomnianym wcześniej widoku miasta Heinricha Kothego oraz na tzw. panoramie z Domu Żeglarza⁴⁰, jak również z kilku skąpych opisów. Wiadomo, że prezbiterium dawnego kościoła klasztornego zostało przekształcone w kościół zamkowy, zaś budynek konwentu w „dom” księcia; nad bramą umieszczono kamienne wizerunki Barnima IX i jego żony. W czasach Hainhofera na zamku wprawdzie nikt nie rezydował, budowla była jednak pokazywana jako pamiątka przeszłości rodu i wykorzystywana jako zamek myśliwski. Oderburg bywał też używany jako miejsce kwaterowania szczególnie ważnych gości, na co wskazuje wykorzystanie zamku jako rezydencji króla Szwecji Gustawa Adolfa po jego przybyciu na Pomorze w 1630 r.⁴¹

Na północ od Oderburga, wzdłuż rzeki ciągnął się szereg założeń ogrodowych i obiektów związanych z funkcjonowaniem rezydencji, wśród których co najmniej dwa obiekty służyły rozrywkom dworu. Jednym z nich była rozległa winnica na wzgórzach morenowych nad rzeką koło wsi Gołęcino (Frauendorf)⁴², w której urządzano dworskie pikniki. Hainhofer biorący udział w takiej – jak pisze – wycieczce, podkreślał krajobrazowe walory miejsca, z którego roztaczał się widok na deltę Odry i otaczające ją tereny; elementem rozrywki było też obserwowanie ruchu statków na rzece⁴³. Drugim założeniem był położony

³⁷ Na temat Oderburga zob. Janina KOCHANOWSKA, *Kultura artystyczna na dworze księżąt szczecińskich w XVI w.* (Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Kultury, 1996), s. 21, 39–42, 64, 76, 88, 94, 108–113 (tamże przegląd literatury przedmiotu); KALITA-SKIRZYŃSKA, „Niezachowane kościoły Szczecina”, s. 139–140.

³⁸ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 109.

³⁹ Zamki i pałace z ogrodzonymi zwierzyńcami służące rozrywkom myśliwskim, ale też podziwianiu zwierząt, powstawały w Europie od końca XII w. pod wpływem bizantyjskim (zamek Vincennes we Francji); zob. Tadeusz J. ŻUCHOWSKI, „Zamek myśliwski – formowanie się nowego typu rezydencji monarszej. Geneza – specyfika – odmienności”, w: *Władza i architektura*, s. 313–335. W Warszawie podobną rolę spełniał założony jeszcze w czasach ostatnich Piastów mazowieckich zwierzyniec z drewnianym dworem (wybudowanym zapewne po 1545 r. dla królowej Bony) w Ujazdowie, przy którym w latach 1624–1632 wzniesiono nową siedzibę – Zamek Ujazdowski. Podobne funkcje pełniła również Villa Regia Wazów; zob. PUTKOWSKA, *Warszawskie rezydencje*, s. 14–16, 21–29. Zob. też: Tadeusz BERNATOWICZ, „Przestrzeń królewskich polowań: między elitarną reprezentacją a kameralną rekreacją”, w: *Świat polskich Wazów*, s. 164–165.

⁴⁰ GWIAZDOWSKA, *Widoki Szczecina*, s. 57–62.

⁴¹ Gustaw Adolf przybył na Pomorze w 1630 r., trzy lata po inwazji wojsk Ligi Katolickiej, witany w na wskroś protestanckim kraju jak wybawiciel. Wobec braku męskiego potomka ostatniego księcia Bogusława XIV, Gustaw Adolf został wybrany przez parlament księstwa na jego następcę. Choć Szwedzi *de facto* przejęli rządy w księstwie, Bogusław XIV pozostawał władcą Pomorza i nadal zajmował zamek w Szczecinie. W tej sytuacji Oderburg stanowił znakomitą rezydencję dla Gustawa Adolfa, odpowiadającą potrzebom reprezentacyjnym monarchy, zapewniając zarazem w swoim otoczeniu miejsce na obóz warowny armii szwedzkiej.

⁴² Krzysztof Gołda w komentarzach do dziennika Hainhofera identyfikuje miejsce winnicy ze wzgórzem Elisenhöhe (od 1945 Wzgórze Kupały); Gołęcino jest obecnie dzielnicą Szczecina. Winnica książęca została zniszczona w XVII w., jednak tradycyjna nazwa – Weinberg – utrzymała się do początków XX w., gdy na wzgórzu Julo postanowiono wnieść architektoniczny pomnik ku czci Bismarcka. Budowa tego obiektu i dróg dojazdowych oraz spacerowych w jego okolicy, jak również plantowanie wzgórza zataryły wszelkie ślady wcześniejszego założenia.

⁴³ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 48–49.

dalej na północ folwark w Babinie (Kabelvisch, później Cavelwisch, obecnie w dzielnicy Skolwin), będący częścią dużego klucza dóbr książęcych. Folwark należał do księżnej, która wykorzystywała go również do zabaw dworskich i przyjmowania gości; Hainhofer pisze m.in. o biesiadzie i grach w altanie w sadzie folwarku oraz – co szczególnie interesujące – o pokazywaniu tańców przez wiejskie dziewczęta⁴⁴. Było to zatem miejsce, w którym księżna prezentowała się gościom jako dobra gospodyni, a zarazem demonstrowała bogactwo natury Pomorza i przywiązanie ludu do władcy. Tego rodzaju wątki – Pomorza jako krainy mlekiem i miodem płynącej, w której poddani bezgranicznie miłują władców – pojawiają się w tekstach wspomnianej wcześniej mapie Lubinusa, głównego propagandowego działacza dynastycznego Filipa II. Był to, jak można sądzić, jeden z toposów polityki propagandowej czasów Filipa II, w Babinie realizowany w formie zabawy dworskiej⁴⁵.

Na południe od Szczecina leżał „zameczek” (jak określa go Hainhofer) w Dębogórze (Brusenfelde) będący z kolei *refugium* księcia. Obszerne założenie z folwarkiem (Meierhof) i stawami rybnymi położone było na prawym brzegu Odry, naprzeciwko miasta Gartz (Gardziec), przy ważnej przeprawie mostowej przez rozlewiska Odry. Według relacji Hainhofera Filip II przybywał do Dębogóry „dla przyjemności” na kilka tygodni latem⁴⁶. Wybór lokalizacji tej siedziby był głęboko przemyślany. Rozlewiska Odry były idealnym terenem polowań na ptaki, a położenie przy przeprawie pozwalało księciu w razie potrzeby na szybki powrót do stolicy – drogą lądową lub wodną, z prądem rzeki⁴⁷.

Omówione powyżej siedziby, ogrody i folwarki stanowiły jednak zaledwie część zespołu obiektów tworzących „konstelację” szczecińskiej rezydencji (il. 13). Prawy brzeg delty Odry na wschód i na północny-wschód od Szczecina zajmowały obszerne dobra i domeny łowieckie książąt. Droga lądowa ku nim wiodła przez rozlewiska rzeki do tzw. Kamiennej Grobli (Steindamm), wybudowanej u schyłku XIII w. U jej wschodniego krańca leżało niewielkie miasteczko Dąbie (Altdam, obecnie dzielnica Szczecina), którego znaczenie polegało przede wszystkim na kontroli przeprawy. W Dąbiu istniała siedziba książęca wzniesiona po pożarze miasta w latach 90. XVI w. na miejscu dawnego dworu opatów z Kołbacza. Była to niewielka *curia* miejska ze skromnym zapleczem, służąca członkom dynastii jako kwatera w podróży (w związku z niemożnością podróżowania Kamienną Groblą w nocy). Funkcjonowała ona również jako dwór myśliwski w związku z bliskością Puszczy Bukowej (Buchheide)⁴⁸. Jednak właściwy zamek myśliwski, nazwany Friedrichswalde (Podlesie, obecnie część wsi Sowno), znajdował się dalej o dwadzieścia kilometrów na wschód od Dąbia. Pokonanie trasy ze szczecińskiego zamku do Podlesia zajęło ponad stuosobowemu orszakowi Filipa II zaledwie pół dnia, tak więc położone na skraju obszernego kompleksu leśnego Puszczy Goleniowskiej (Gollnower Heide) Friedrichswalde było łatwo osiągalne ze stolicy⁴⁹. Zamek wzniesiony przez Jana Fryderyka

⁴⁴ *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 68.

⁴⁵ Dalej na północ leżały kolejne dobra książąt, w tym dawny klasztor augustianów (od 1486 kanoników regularnych) w Jasienicy (Jasenitz), zwany Marienberg; w czasach Hainhofera służył jako siedziba wdowia; zob. Kazimiera KALITA-SKWIRZYŃSKA, *Jasienica* (Szczecin: Czas-Przestrzeń-Tożsamość, 2003), s. 6–27; Ernst BAHR, Klaus CONRAD, „Jasenitz”, w: *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands*, t. 12: *Mecklenburg/Pommern*, red. Roderich SCHMIDT (Stuttgart: Kröner, 1996), s. 209–210 (Kröners Taschenausgabe, 315).

⁴⁶ *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 132–133. Założenie zostało zniszczone w czasie wojny trzydziestoletniej.

⁴⁷ Podróże rzeką miały zresztą nie mniej okazały charakter niż wyprawy drogami lądowymi; dzięki Hainhoferowi wiadomo m.in., że orszak książęcy poprzedzały barki z muzykantami, obwieszczające przejazd władcy; zob. *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 68.

⁴⁸ *Encyklopedia Szczecina*, t. 1: A–O, red. Tadeusz BIAŁECKI (Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 1999), s. 21.

⁴⁹ *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 69, 95.

13. Fragment tzw. Wielkiej Mapy Pomorza Eilharda Lubinusa (1618).

Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

Na mapę naniesiono lokalizacje omawianych w artykule obiektów: 1. zamek w Szczecinie, ogród książęcy, stajnie, arsenał i magazyny w dawnym klasztorze cysterek; 2. zamek Oderburg w Grabowie; 3. wzgórze Julo z winnicą; 4. folwark w Babinie; 5. zamek w Dąb; 6. rezydencja w Kołbaczu; 7. zamek Friedrichswalde w Podlesiu; 8. dwór Ihnenburg; 9. dwór Haffhausen; 10. wieża na górze Zielonczyn; 11. zameczek w Dębogórze

zapewne w latach 80. XVI w.⁵⁰ (il. 14) był typową myśliwską rezydencją na planie krzyża, z wielką salą i szeregiem apartamentów mogących pomieścić wielu gości, a także kaplicą,

⁵⁰ Datowanie opiera się w zasadzie tylko na wypowiedzi z zapisków Joachima von Wedel, który mówi o wzniesieniu zamku w 1583 r. – nie jest jednak pewne, czy chodzi o początek, czy koniec budowy. Zważywszy na to, że intensywne prace przy rozbudowie zamku w Szczecinie trwały do początku lat 80. można założyć, że w 1583 r. zaczęto wznoszenie Friedrichswalde; zob. *Hausbuch des Herrn Joachim von Wedel auf Krempzow Schloss und Blumberg erbgesessen*, ed. Julius FREIHERR VON BOHLEN BOHLENDORFF (Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart, 1886), s. 291 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 161). Nie jest wykluczone, że obiekt powstawał do początku lat 90. XVI w., z tego

ogrodem, obszernymi stajniami (na ponad trzysta koni⁵¹), psiarnią i arsenałem⁵². Dekoracje wewnątrz koncentrowały się na tematyce myśliwskiej, zaś w wielkiej sali eksponowano trofea myśliwskie; arsenał dzielił się na dwie części – z bronią i przyborami myśliwskimi oraz z bronią bojową (włącznie z ciężkimi i lekkimi armatami)⁵³. Niezależnie od rzeczywistych pasji łowieckich Jana Fryderyka i jego następców była to zatem rezydencja myśliwska, służąca polowaniom ceremonialnym (a więc dworskiej reprezentacji), a także polityce. Zapraszanie na wspólne łowy ważnych partnerów politycznych (w tym potencjalnych przeciwników) było bowiem z jednej strony okazją do dyskusji w mniej formalnej sytuacji, z drugiej jednak pozwalało demonstrować zażyłość między gospodarzem i gośćmi⁵⁴. Taki charakter miały zapewne wspomniane przez Hainhofera wizyty elektora brandenburskiego Jana Jerzego, teścia Jana Fryderyka, a zarazem najniebezpieczniejszego sąsiada, z którym ksiądz znajdował się raz po raz w konflikcie ze względu na wysuwane od średniowiecza brandenburskie roszczenia do zwierzchności nad Pomorzem. Ustawione w otaczających zamek lasach obiekty (m.in. kamienny obelisk z brązowymi reliefami, upamiętniający sukcesy łowieckie Jana Jerzego⁵⁵) były pamiątkami tych wizyt.

Friedrichswalde nie było jednak jedyną rezydencją myśliwską Gryfitów w Puszczy Goleniowskiej. Kolejny obiekt stanowił Ihnenburg, dwór ze stajnią na sześćdziesiąt koni, położony u ujścia rzeczki Iny do Odry. Wraz z leżącym dalej na północ na wybrzeżu Zalewu Szczecińskiego w Kopicach (Köpitze) dworem Haffhausen („dom nad zalewem”) służył on przede wszystkim rybołówstwu, popularnemu na Pomorzu niemal na równi z myślistwem⁵⁶. Zasoby ryb – zarówno w Odrze, jak i morskich – były przez książąt traktowane jako własność dynastii (na podobieństwo kopalni), a ich eksploatację regulowane było rygorystycznym prawem wzorowanym na saskich przepisach dotyczących górnictwa⁵⁷. W tym kontekście łowienie ryb przez władcę i jego dwór stanowiło demonstrację pozycji w kraju, podobnie jak łowy⁵⁸. Ihnenburg i Haffhausen odgrywały też zasadniczą rolę w komunikacji między poszczególnymi obiektami rezydencjonalnymi,

bowiem okresu pochodzą rachunki za kamienne obramienia, wiązane dotychczas z zamkiem w Szczecinie; zob. KROMAN, „Dzieje architektury zamku od schyłku średniowiecza po czasy współczesne”, s. 85.

⁵¹ W latach 90. z takim orszakiem przybywał do Friedrichswalde elektor brandenburski Jan Jerzy; zob. Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 70.

⁵² Jak większość omawianych tu obiektów Friedrichswalde mocno ucierpiało w czasie wojny trzydziestoletniej i zostało później rozebrane. Ostatnie obiekty były likwidowane u progu XIX stulecia, jednak już w 1784 r. Ludwig Wilhelm Brügemann pisał o Friedrichswalde jako nieistniejącej rezydencji. Zob. Joanna KOŚCIELNA, „Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu (Friedrichswalde)”, *Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz innych ziem nadbałtyckich* 9 (2014), s. 127–153; zob. też: „Sowno”, w: *Katalog zabytków powiatu stargardzkiego*, red. Marcin MAJEWSKI, t. 2 (Stargard: Muzeum Archeologiczno-Historyczne, 2010), s. 169.

⁵³ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 70–72.

⁵⁴ O łowach ceremonialnych zob. ŻUCHOWSKI, „Zamek myśliwski – formowanie się nowego typu rezydencji monarszej”, s. 318–324, 326–331.

⁵⁵ KOŚCIELNA, „Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu”, 130, 139.

⁵⁶ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 76; zob. też: KOŚCIELNA, „Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu”, s. 130–131. Oba obiekty zostały najprawdopodobniej całkowicie zniszczone w czasie wojny trzydziestoletniej.

⁵⁷ O ordynacjach dotyczących rybołówstwa i szerzej gospodarki wodnej oraz jej znaczeniu dla Pomorza zob. Haik Thomas PORADA, *Das pommersche Bergwerk. Die Bodden, Hafen und Stradseen Pommerns in der fürstlichen Herrschaftspraxis vom 15. bis zum frühen 17. Jahrhundert* (Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2015).

⁵⁸ KOŚCIELNA, „Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu”, s. 131.

14. Hans Schenk zw. Scheußlich (?), płyta fundacyjna z dawnego klasztoru cystersów w Kołbaczu (przebudowanego na rezydencję przez Barnima IX w latach 1545–1551), 1545, Muzeum Narodowe w Szczecinie. Fot. Muzeum

bowiem drogą wodną docierało się do nich ze Szczecina równie szybko, jak lądową do Friedrichswalde⁵⁹.

W lasach otaczających Friedrichswalde ulokowano kilka pawilonów myśliwskich, z których Hainhofer opisał bliżej tylko jeden – wieżę na wzgórzu Zielonczyn (Grassberg), również wzniesioną przez Jana Fryderyka. Była to pięciokondygnacyjowa konstrukcja (zapewne fachwerkowa lub drewniana) z salami biesiadnymi na trzecim i czwartym piętrze, dekorowanymi malowidłami ze scenami myśliwskimi. Używano jej – jak można wywnioskować z relacji Hainhofera – jako miejsca biwaków i biesiad myśliwskich (stąd obszerna kuchnia na wolnym powietrzu)⁶⁰.

Na południe od Puszczy Goleniowskiej nad jeziorem Miedwie rozciągały się dobra dawnego klasztoru cystersów w Kołbaczu (Kolbatz), przejętego przez książąt w czasie reformacji (il. 15). Imponujący obiekt – z jednym z największych kościołów ceglanych Europy – został przebudowany przez Barnima IX. Prezbiterium i transept kościoła zostały przekształcone w kaplicę zamkową, a korpus nawowy – w ogromny spichlerz, odcięty ścianą od kaplicy i podzielony na kilka kondygnacji. Ponieważ zabudowania konwentu (poza domem opata i skrzydłem konwersów) uległy zniszczeniu w XVII i XVIII w., nie

⁵⁹ Ihnenburg i Haffhausen stanowiły punkt etapowy w podróży dworu; m.in. w 1600 r. Jan Fryderyk wyruszył z Ihnenburga po zamrzniętym Zalewie Szczecińskim do Wolgast (Wologoszczy), stolicy zachodniej części księstwa, położonej na zachodnim krańcu delty, docierając tam w ciągu jednego dnia.

⁶⁰ Filipa Hainhofera *dziennik podróży*, s. 79–80; zob. też: KOŚCIELNA, „Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu”, s. 129–130. Wieża na górze Zielonczyn została zniszczona w XVII w., podobnie jak oba omówione wcześniej obiekty.

jest znany zakres XVI-wiecznej przebudowy⁶¹. Kołbacz, używany jako rezydencja myśliwska przed wybudowaniem Friedrichswalde, przez Filipa II prezentowany był jako centrum ogromnego klucza dóbr i świadectwo starożytności dynastii. Hainhofer rozwodzi się ze swadą na temat urodzajności ziem, jezior i lasów oraz płynących z nich wysokich dochodów księcia w retoryce zbliżonej do panegirycznych zapisów na mapie Lubinusa. Drugi aspekt dochodzi do głosu nie tylko w ogólnej historii obiektu, lecz także w opisie wyposażenia kościoła, ze zwróceniem uwagi na pamiątki po misji św. Ottona z Bambergu i średniowieczne nagrobki książąt⁶².

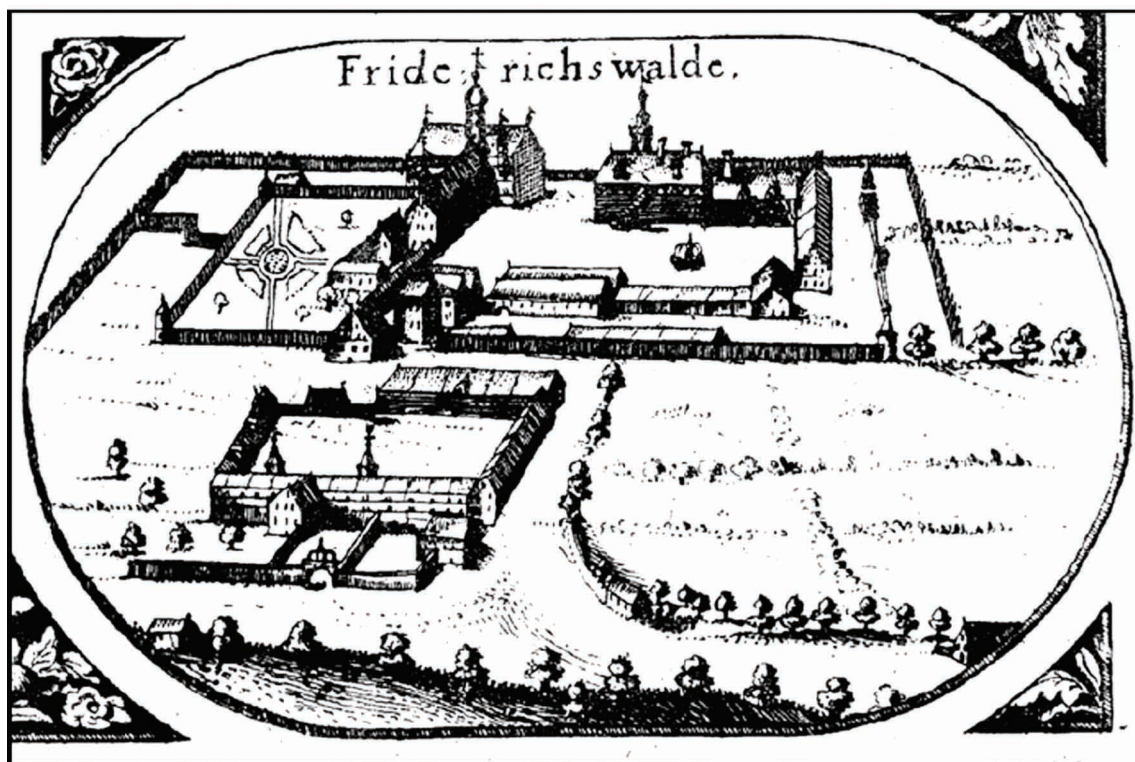
W skład omówionego powyżej zespołu rezydencjonalnego wokół Szczecina wchodziło kilka innych obiektów, w których Hainhofer albo nie był, albo o nich nie napisał⁶³, jednak już powyższy przegląd pozwala na poczynienie pewnych spostrzeżeń. Zespół rezydencjonalny wykorzystywany przez Filipa II obejmował szereg obiektów zgrupowanych w trzy „kręgi” wokół zamku w Szczecinie i zaspokajającym konkretne potrzeby dworu zarówno utylitarne, jak i ceremonialne i reprezentacyjne. W bezpośrednim sąsiedztwie zamku miejskiego w Szczecinie sytuowano przede wszystkim obiekty służące zaspokojeniu potrzeb utylitarnych, na które nie było już miejsca na terenie zamku w związku z rozbudowywaniem programu wewnątrz reprezentacyjnych i mieszkalnych. Należał do nich przede wszystkim zespół nieruchomości kolegiaty Mariackiej, przejętych przez książąt w latach 40. XVI w. Plany Filipa II budowy na tym obszarze domów dla najwyższych urzędników dworskich wskazują na chęć kontynuowania przestrzennego rozwoju rezydencji.

Poza miastem, ale w sąsiedztwie zamku, znajdował się zespół ogrodów z maneżem, starą ujeżdżalnią i Lusthausem, sąsiadujący od wschodu z arsenałem i magazynami w dawnym klasztorze cysterek, mającymi też własną przystań. Umożliwiało to bezpośredni dostęp do rzeki, głównej (i ponadregionalnej) arterii komunikacyjnej w okolicach Szczecina, zapewniającej szybkie połączenie z innymi obiektami tworzącymi „konstelację” szczecińskiej rezydencji. Lusthaus był przy tym nie tylko pawilonem ogrodowym, lecz także miejscem prezentowania znaczenia dynastii Gryfitów i ich państwa. Oderburg położony dalej, ale nadal bardzo blisko miasta, spełniał z kolei cechy rezydencji myśliwskiej ze zwierzyńcem, a jednocześnie mógł być wykorzystany jako kolejna główna rezydencja. Również tutaj pojawiał się wątek historii dynastii, widoczny m.in. w eksponowaniu pamiątek po Barnimie IX. Siedziby w Dębogórze i Babinie (niezależnie od funkcji refugium) służyły prezentowaniu księcia i księżnej jako dobrych gospodarzy (w rejowskim niemal wymiarze), demonstrując zarazem bogactwo swojego kraju i przywiązanie ludu. Pokazaniu bogactwa Pomorza i zasobności książąt służyła też rezydencja w Kołbaczu (z natury rzeczy, ponieważ była ośrodkiem ogromnego klucza dóbr przejętych po cystersach). Po-

⁶¹ Hainhofer pisze wprawdzie, że po sekularyzacji książę wznosił dla siebie „nowy dom”, jednak może to dotyczyć przebudowy pałacu opatów; zob. *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 101–107. Nieliczne zachowane elementy XVI-wiecznej kamieniarki – reliefowy portret Barnima IX i jego żony oraz płyta heraldyczna wmurowana wtórnie w ścianę kościoła – są jedynymi pozostałościami tej przebudowy; zob. Hellmuth BETHE, *Die Kunst am Hofe der pomerschen Herzöge* (Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1937), s. 31–32; Kinga KRASNODEBSKA, „Nowożytna rzeźba kamienna na dworach książąt pomorskich w okresie złotego wieku”, w: *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII w.*, red. Rafał MAKALA (Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie 2013), s. 65–66, 189–194.

⁶² Hainhofer wymienia nagrobki Świętobora i Barnima oraz nowożytny Sybili, córki Barnima IX, zmarłej w 1564 r.; zob. *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, s. 103–104. Świętopełk Młodszy zmarł po 1244 r. „Barnim” to ewidentna pomyłka, żaden z książąt o tym imieniu nie został bowiem pochowany w Kołbaczu – chodziło zapewne o Bogusława VII (zm. 1404); zob. Edward RYMAR, *Rodowód książąt pomorskich* (Szczecin: Książnica Pomorska 2005), s. 536.

⁶³ Np. w Stepnicy znajdował się dwór książęcy, o którym jednak Hainhofer nie wspomina; w czasie podróży książę i jego orszak kwaterowali w domach mieszczan; zob. *Filipa Hainhofera dziennik podróży*, 76–77.

15. Nieistniejący zamek myśliwski Jana Fryderyka Friedrichswalde, widok z tzw. Wielkiej Mapy Pomorza Eilharda Lubinusa, 1618. Fot. Muzeum Narodowe w Szczecinie

dobnie jak w Oderburgu pamiętki po zmarłych członkach dynastii wykorzystywano tu do ukazania dawności i świetności rodu. Szczególnie interesującym elementem zespołu była winnica na nadodrzańskim wzgórzu Julo, służąca piknikom, ale też pozwalająca na eksponowanie walorów krajobrazowych Pomorza. Trzecią grupę obiektów tworzących „konstelację” tworzył zespół obiektów w domenie łowieckiej w Puszczy Goleniowskiej: zamek myśliwski Friedrichswalde i mniejsze dwory Ihnenburg i Haffhausen oraz pawilony myśliwskie. Umożliwiały one realizację różnych rodzajów aktywności łowieckiej: od ceremonialnych polowań z nagonką, o których Hainhofer obszernie pisze w kontekście Friedrichswalde, po rybołówstwo. Budowle i obiekty w domenie łowieckiej książąt służyły jednak również ukazywaniu powiązań i znaczenia dynastii przez przypomnienie o ważnych gościach polowań. Taki był z pewnością zamiar Jana Fryderyka tworzącego pamiętki pobytów Jana Jerzego, a prezentowanie tych obiektów przez Filipa II pozwala sądzić, że ta polityka propagandowa była w okresie jego rządów kontynuowana. Jak zacytowałem na wstępie, relacja Hainhofera pozwala uchwycić zależności i sposób funkcjonowania poszczególnych obiektów, ale dotyczy to również całego zespołu. Większość omawianych budowli i założeń służyła realizacji konkretnych aktywności dworu, księcia i księżnej. Formy i sposób ich wykorzystywania zależały nie tylko od ceremoniału i charakteru podejmowanych w nich działań, lecz także od powiązania z innymi obiektami zespołu (m.in. od odległości i możliwości komunikacyjnych). Poszczególne obiekty używane były do realizowania różnych aspektów życia ceremonialnego i do propagandy politycznej, ukazującej władcę, dynastię i kraj w odpowiednim świetle, przydając im pożądane cechy. Z tego powodu zespół rezydencjonalny omawiany przez Hainhofera należy postrzegać jako zbiór elementów powiązanych wzajemnymi zależnościami i tworzących wspólnie nadrzędną strukturę – jako „konstelację”. Panegiryczny charakter relacji sprawia, że wyłania się

z niej w dużej mierze idealny obraz tego rodzaju sposobu rezydowania. Opisana przez Hainhofera wielocłonowa rezydencja służyła tworzeniu obrazu idealnego władcy. Jest w tym ujęciu obrazem idealnego władcy: cnotliwego, pobożnego, mądrego, kochanego przez poddanych dobrego gospodarza, a zarazem wojownika, gotowego w razie potrzeby do sięgnięcia po miecz.

Early-modern Residence as a ‘Constellation’ of Facilities on the Example of Szczecin on the Brink of the Thirty Years’ War

A residence from the modern era was until the mid-20th century perceived, first of all, from the angle of extensive multi-function palace-and-garden ensembles from the late 17th and the 18th century. However, the research conducted in the last quarter of the 20th and in the first decades of the 21st century verified this vision, since until the mid-17th century in Europe another residence type stemming from the mediaeval tradition functioned. The growing complexity of the court ceremonial beginning in the late Middle Ages and the extension of courts made rulers and their architects face the question of creating an architectural and spatial (not only urban) setting for new court activities; they also had to tackle the significantly more down-to-earth issue of securing infrastructure facilitating the day-to-day functioning of the ruler and his courtiers, stables, store rooms, or arsenals. The solution was sought not only through the extension of the already existing structures, and creating in them zones meant to serve definite tasks, both utilitarian and ceremonial. The process actually started already in the Middle Ages, together with the development of hunting lodges connected with the ruler’s main residence. Around 1600, this type of the residential complex reached the apogee of its development, and complexity at the same time. Later alterations and function changes caused that today the reasons for which particular elements of such complexes were given specific forms and the reasons for their location are being discovered painstakingly. At the turn of the 17th century, a ruler’s residence was composed of many buildings, garden ensembles, and hunting domains (it also included areas serving other functions) which all together created a complex. Its operations were defined by the ceremonial and residential and formal needs of other than the ruler and his closest family dynasty members, as well as by equally important utilitarian issues: location of offices, courtiers’ dwellings, storages, arms storages, etc. The changes which occurred in residential structures from the second half of the 17th century including, first of all, the concentration of functions within a large comprehensively planned palace and park ensemble caused that today it is difficult to reconstruct how the heterogenic residence from the earlier period had operated. The account written down by Philip Hainhofer of Augsburg in 1617 being a report of his six-weeks’ stay at the court of Philip II,

Duke of Pomerania, (on the occasion of delivering the largest cabinet ever created to the client) is one of the most important sources allowing to become acquainted with the operation mode of such residences. It is a very special text in view of the status and reality perception of both protagonists: the author and the Duke, also because of their mutual relations. A correspondent of many rulers, providing them with precious (not only political) information, Hainhofer, a middleman between clients and artists, and frequently instigator of the works created, was at the same time a great art connoisseur, consciously and reflexively watching the objects presented to him. For the Duke of Pomerania interested in science and art he was a conversation partner, but also the target of the propaganda actions of the court; a wide range of Hainhofer’s correspondents (in Germany, Italy, and in France) permitted to hope that he was going to spread wide the image of Pomerania as a wealthy country ruled in an enlightened manner. At the same time, Philip II was for Hainhofer the most important client whose favour it was necessary to keep by all means. In effect, a special extended stay programme was prepared for Hainhofer, covering e.g. visits to many parts of the residential complex, taking part in hunting, or meeting with scientists and highly-ranked courtiers. Hainhofer returned the favour to Philip II by means of a panegyric account which, however, was never printed, most likely only because the Duke died unexpectedly the following year. The text, luckily preserved until today and published for the first time already in 1834, is thus an idealizing picture of the court life and the residence, and actually more strictly, of the set of facilities and landscape designs creating a sort of a ‘constellation’ to which the form and the functioning manner of respective elements is assigned by the court ceremonial, but also with the location versus communication routes, hunting domains, and other elements of the complex in mind. Apart from the obvious elements: a castle or an urban palace constituting the main ruler’s residence, a hunting lodge or castle, a suburban villa, namely so-called *Lusthaus* (pleasure palace, *maison de plaisance*), such a residential complex included gardens, home farms, as well as vantage points which were excursion destinations, as well as carefully arranged *lieux de memoire* displaying the oldness and grandeur of the dynasty and its European bonds.

Translated by Magdalena Iwińska

Bibliografia:

- Bethe, Hellmuth. *Die Kunst am Hofe der pommerschen Herzöge*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 1937.
- Böckler, Heidelore. "Das Handelshaus Loitz. Urteil der Zeitgenossen – Stand der Forschung – Ergänzungen." *Hansische Studien* 9 (1998): 203–218.
- Cnotliwy, Eugeniusz. *Archeologia zamku książąt pomorskich w Szczecinie*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2014.
- Dworaczyk, Marek. "Historia i wyniki badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Szczecinie." W *Karty z dziejów zamku książęcego w Szczecinie*, t. 1, redakcja Barbara Igielska et al., 9–42. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 2020.
- Essegern, Ute, "Keine Totenruhe für Sophia von Sachsen in Stettin. Pommern, Sachsen und Schweden im Streit um das Erbe." *Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte* 44, nr 2 (2006): 18–25.
- Ferdinand II. 450 Jahre Tiroler Landesfürst*, redakcja Sabine Haag, Veronika Sandbichler. Innsbruck: Haymon Verlag, 2017.
- Filipa Hainhofera dziennik podróży zawierający obrazki z Frankonii, Saksonii, Marchii Brandenburskiej i Pomorza w roku 1617*, edycja Radosław Skrycki, tłumaczenie Krzysztof Gołda. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2020.
- Frankowska-Makała, Monika. "Książę pomorski Filip II – uczony, kolekcjoner, mecenas." W *Metafora świata. Filip II jako władca i kolekcjoner*, redakcja Renata Zdero, Jolanta Rybkiewicz, 12–51. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 2015.
- Fritz, Eberhard. "Monument der Herrschaftssicherung. Dynastische Propaganda am Stuttgarter Lusthaus." W *"Eine der edelsten Schöpfungen deutscher Renaissance". Das Neue Lusthaus zu Stuttgart*, redakcja Nikolai Ziegler, 22–31. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 2016.
- Gwiazdowska, Ewa. *Widoki Szczecina. Źródła ikonograficzne do dziejów miasta od XVI w. do 1945 r.* Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2001.
- Kościelna, Joanna. "Z dziejów rezydencji myśliwskiej księcia Jana Fryderyka w Podlesiu (Friedrichswalde)." *Stargardia. Rocznik Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza oraz innych ziem nadbałtyckich* 9 (2014): 127–153.
- Krasnodębska, Kinga. "Nowożytna rzeźba kamienna na dworach książąt pomorskich w okresie złotego wieku." W *Złoty wiek Pomorza. Sztuka na dworze książąt pomorskich w XVI i XVII w.*, redakcja Rafał Makała, 61–79. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2013.
- Kroman, Krystyna. "Dzieje architektury zamku od schyłku średniowiecza po czasy współczesne." W *Zamek książęcy w Szczecinie*, redakcja Eugeniusz Cnotliwy, 81–112. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie, 1992.
- Lissok, Michael. "Die Rettung der St. Johanniskirche und der Abbruch der ehemaligen Kirche des Zisterzienserinnen-Klosters in Stettin. Zwei eklatante Beispiele für die Möglichkeiten und Grenzen staatlicher Denkmalpflege um 1900." W *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800–1945. Materiały Seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 16–17 październik 1998*, redakcja Maria Glińska et al., 119–128. Szczecin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki, 1999.
- Makała, Rafał. "Das Stettiner Schloss unter Johann Friedrich (1542–1600)." W *Unbekannte Wege. Die Residenzen der Pommernherzöge und der verwandten Dynastien als Kunstzentren und Stationen künstlerischen Migration zwischen Reformation und Dreißigjährigen Krieg*, redakcja Rafał Makała, 29–52. Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2018.

- Mossakowski, Stanisław. *Pałac królewski na Wawelu jako dzieło renesansowe*. Warszawa: Instytut Sztuki PAN, 2015.
- Mundt, Barbara. *Der Pommersche Kunstschränk des Augsburger Unternehmers Philipp Hainhofer für den gelehrten Herzog Philipp II von Pommern*. München: Hirmer, 2009.
- Müller, Matthias. *Das Schloss als Bild des Fürsten. Herrschaftliche Metaphorik in der Residenzarchitektur des Alten Reichs (1470–1618)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2004.
- Porada, Haik Thomas. *Das pommersche Bergwerk. Die Bodden, Hafen und Stradseen Pommerns in der fürstlichen Herrschaftspraxis vom 15. bis zum frühen 17. Jahrhundert*. Schwerin: Thomas Helms Verlag, 2015.
- Putkowska, Joanna. *Warszawskie rezydencje na przedmieściach i pod miastem w XVI–XVIII wieku*. Warszawa: Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, 2016.
- Radacki, Zbigniew. “Dalszy ciąg dyskusji o autorstwie rozbudowy zamku książęcego w Szczecinie w XVI w.” *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria 2* (2004): 5–46.
- Rymar, Edward. *Rodowód książąt pomorskich*. Szczecin: Książnica Pomorska 2005.
- Torbus, Tomasz. *Das Königsschloss in Krakau und die Residenzarchitektur unter den Jagiellonen in Polen und Litauen (1499–1548). Baugeschichte, Funktion, Rezeption*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag, 2014.
- Wenzel, Michael. *Philipp Hainhofer. Handeln mit Kunst und Politik*. Berlin: Deutscher Kunstverlag, 2020.
- Wislocki, Marcin. *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*. Szczecin: Muzeum Narodowe w Szczecinie, 2005.
- Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie XV–XXI w. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej PRE w Zamku Królewskim w Warszawie, 9–11 kwietnia 2014*, redakcja Anna Czarnecka, Przemysław Deles, Angela Sołtys. Warszawa: Arx Regia, 2016.
- Wunderwelt. Der pommersche Kunstschränk*, redakcja Christoph Emmendorffer, Christoph Trepesch. Berlin-München: Deutscher Kunstverlag, 2014.
- Żuchowski, Tadeusz J. “Zamek myśliwski – formowanie się nowego typu rezydencji monarszej. Geneza – specyfika – odmienności.” W *Władza i architektura. Rezydencje monarchów i siedziby władz państwowych w Europie XV–XXI w. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej PRE w Zamku Królewskim w Warszawie, 9–11 kwietnia 2014*, redakcja Anna Czarnecka, Przemysław Deles, Angela Sołtys, 313–335. Warszawa: Arx Regia, 2016.

